

ОЛ. ГАЙ-ГОЛОВКО

ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ

ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!

Видання Клубу Приятелів Української Книжки є самотнім періодичним виданням українських книжок по цей бік залізної завіси, на всіх континентах, де живуть українці. Важливість такого видавництва для справи масового поширення українського друкованого слова є для кожного українця зовсім очевидна.

Ми поборили великі труднощі від заснування Клубу до появи цієї книжки. З вірою в допомогу патріотичного українського громадянства ми продовжуватимемо й надалі нашу працю та кожного місяця видаватимемо новий твір, нову книжку.

Висилаємо цю книжку Вам і багатьом іншим свідомим українцям. Закликаємо Вас не лише до передплати, але також до приєднання нових членів Клубу Приятелів Української Книжки.

ДОПОМОЖІТЬ У ВЕЛИКОМУ ДІЛІ!

За Клуб Приятелів Української Книжки:

Іван Тиктор — видавець.

Вінніпег, у вересні 1950 р.

UKRAINIAN BOOK CLUB
BOOK I.

OL. HAY-HOLOWKO

DUEL
WITH THE DEVIL

A NARRATIVE OF OUR DAYS

FIRST VOLUME

IVAN TYKTOR, PUBLISHER
19 WINNPEG 50

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА I.

ОЛ. ГАЙ-ГОЛОВКО

ПОЄДИНОК
З ДИЯВОЛОМ

ФІЛЬМИ НАШИХ ДНІВ

ТОМ ПЕРШИЙ

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР
19 ВІННІПЕГ 50

*Обкладинка й ілюстрації
мистця Мирона Левицького*

Передрук в електронічній формі зроблено з дозвілом для
не-комерційних цілів як для науки та освіти читачів.

Dr. Vainkovas

Printed by
Trident Press Ltd., 210-216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Серед негасимої туги за Рідним Краєм і журби за його долю, у гірких злигоднях життя на чужині, розкинуті по всіх закутках світу українці все ж непохитно бережуть і розбудовують найбільшу цінність, яку принесли з собою на чужину, — українську культуру. Бо ж усі ми свідомі, що тільки тут, поза засягом задушливого зашморгу сталінської петлі, може розвиватися вільна невідфальшована Москвою українська культура. Завдяки цій свідомості і невтомній праці українська давня і нова еміграція здобула в тій ділянці успіхи, які не рідко викликають захоплення й подив чужинців. Творчості й виступам наших мистців, письменників і науковців світова преса присвячує раз-у-раз більше уваги, а вслід за цим і питанням української культури взагалі, історії України та боротьби українського народу за власну державність. Тимто культурна праця українців поза межами Рідного Краю, поруч з політичною діяльністю, є безперечно важливим допоміжним чинником для визвольної боротьби в Україні.

Бажаючи внести і свою частинку до цієї великої праці, гурт культурно-освітніх і громадських працівників заснував в Канаді у Вінніпегу "Клуб Приятелів Української Книжки", якого метою є заповнити — в міру своїх скромних сил — одну прогалину в українській культурній праці, а саме: видавництво книжок.

Як відомо, у ЗДА, Англії, Франції та інших країнах подібні клуби існують уже віддавна та причиняються до поширення книжок серед свого громадянства і чужинців. Такі клуби нараховують мільйони членів.

Треба і нам, українцям, взятися за це діло та подбати, щоб українська книжка знайшлася в кожній хаті, у руках кожного українця, а вслід за цим, щоб українська книжка в перекладі на інші мови пішла в світ і, впливаючи на світову публічну опінію, створювала сприятливі зовнішні умови для української визвольної справи.

І тому засновано "Клуб Приятелів Української Книжки". Клуб друкуватиме твори сучасних українських письменників і даватиме новим талантам матеріальну змогу творити цінності української культури, а також друкуватиме найцінніші твори з усіх ділянок нашої давнішої літератури. Черговим своїм завданням вважаємо перекладати на чужі мови і друкувати корисні для української справи книжки та познайомлювати нашого читача з творчістю найвизначніших чужих письменників.

Про потребу українського книжкового видавництва — зокрема для нашого молодого покоління і для пропаганди української справи серед чужинців — можна й не згадувати. Вона ясна для кожного свідомого українця. Але успіх цього діла залежатиме виключно від моральної і матеріальної підтримки з боку всієї української громади. Ми віримо, що, оцінюючи важливість справи, свідоме українське громадянство нам цієї підтримки не відмовить.

Нашу діяльність започатковуємо виданням книжки письменника Ол. Гай-Головка п. н. "Поєдинок з дияволом", яку оце маємо шану передати в руки українського громадянства.

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ.

ОБВИНУВАННЯ

I.

"Руки вверх!" залунав зловіщий голос, коли я ввійшов до кімнати.

Це сталося десь о дванадцятій годині двадцять восьмого червня 1945 року у Цвайговому*) романтичному Інсбруку...

Два спрямовані пістолі і ручні кайдани вирішили мою долю.

"Кепське ваше становище!" говорили очима незнайомі перехожі, коли енкаведисти**) вели й садовили мене в комфортній лімузині.

Незабаром я стояв між американськими й советськими офіцерами в американському поліційно-тюремному бюрі.

"Это крупный изменник родины!" сказав майор Дадашев, невисокий кремезний чоловік з південно-азійським обличчям і англійськими вусиками. Він, цей старшина большевицької таємної поліції, був в американському однострої. У нього на зеленому шоломі

*) С. Цвайг — відомий австрійський письменник, який у своїх творах часто згадує столицю Тиролю — Інсбрук.

**) Московсько-большевицька таємна поліція.

кривавилась червона зірка. Більше він не мав ніяких відзнак.

У мене заворушилося волосся. Я хотів щось сказати американцям у своїй обороні, але майор Дадашев зупинив мене.

“Молчать! Вам нечего говорить! Ваша песня спета”... І майже наказав американському старшому офіцерові: “Йому місце в тюрмі!”

“Безумовно,” погодився американець.

До мене підступив довгов'язий австрієць — тюремний наглядач — і сказав іти з ним. Він мовчки відпровадив мене до сірої ізольованої камери. З розжареними думками я опинився за залізними дверима...

Енкаведист назвав мене зрадником батьківщини. Американці, не переслухавши, кинули мене за ґрати. Що мене чекає? Видача дияволу?! Це неможливо! Я — зрадник батьківщини?! Чи я з ворогами вдерся на територію своєї батьківщини й допоміг їм забрати в мого народу землю і волю? Ні! Чи може допомагав ворогам виморити голодом мільйони українського люду? Ні! Чи може з катами став катом і вбивав з ними невинних беззахисних людей? Теж ні! То що ж я таке вчинив?...

Я разом з іншими моїми земляками виступив в обороні своєї скривавленої батьківщини. Так зробив би кожний чесний француз, англієць, американець, коли б ми помінялися місцями. Я виступив з протестом проти гнобителів мого великого і чесного народу. За це мене душили комуністи, нацисти... а тепер комуністи хочуть доконати!...

Я — зрадник батьківщини? А Дадашев — і всі дадашеви, червоні від крові дадашеви! — її друзі?!...

Так я міркував, утихомирючи свою розбурхану душу. Але під моїм черепом скакали думки, як блискавиці. Чи вислухають мене американці й чи після цього віддадуть дияволу на муки?

Так чи так, — я мушу розказати... і я їм розкажу...

II

У наш час є багато непоборних аксіом та істин, які не потребують доказів. У наш час є сила незаперечних фактів, що говорять самі за себе. Я подаю їх у чистому вигляді. За їх правдивість я відповідаю головою, але не там, не в країні терору за зачиненими дверима, а перед законами справедливості західного світу.

Коли мордують малу безсилу дитину, вона ридає і кличе порятунку.

Коли мордують дорослого, він ощетинюється, запалюється ненавистю і стає в своїй обороні.

Мене мордували малого. Я ридав і кликав порятунку, але ніхто не відкликався.

Мене мордували дорослого, — я почав себе захищати.

Коли я став свідомий, почав боротися.

Після московсько-комуністичної навали в Україну я примусово став громадянином Советського Союзу. Моїм найбільшим нещастям у Советчині*) було моє соціальне походження. Я народився в родині... сільського дяка.

Священики, диякони, дяки та їхні діти, як і ліпші господарі, що їх комуністи назвали куркулями, були

*) Так підсоветські українці називали ССРСР.

в Советчині найнещасливіші люди. Поганий господар ліпше поводився з худобою, як збісілі большевики з цими людьми. Ці нещасні, обездолені, принижені були без суду засуджені до кари смерті...

Я був маленький, зовсім маленький! — коли на холодній півночі — в Москві й Петербурзі — почалося криваве комуністичне весілля. Я був маленький, коли це страховище вдерлося у вільну Україну й почало душити й топтати в крові молоду українську демократичну державу. Я тоді нічого не розумів, але я бачив, що до нас в Україну прийшли якісь страшні люди, дикі люди! — жорстокі люди... Я бачив трупи й кров моїх сусідів... я боявся крові... тому підсвідомо став боятися тих людей...

Я ніколи не забуду, як у моє село Вікнину на Вінниччині вскочили страшні вершники. Це були напівголі люди з босими ногами у стременах, з великими червоними стрічками. Ці люди з криком і лайкою, гасаючи на змилених конях, витягали з хат моїх сусідів і за ворітьми розстрілювали. Вони, як я дізнався згодом, розстрілювали найчесніших українців, що творили Українську Народну Республіку. Вони розстрілювали навіть тих, що колись могли їй співчувати...

Один вершник ускочив до нашого двору й мало не ввігнався конем у сіни.

“Поп! Где поп!” репетував напівголий шаман*) і лаявся в три поверхи. “Дайте его — этого буржуя!”

Мій батько, передчувши небезпеку, своєчасно зник з хати.

*) Поганський священик у напівдиких азійських народів.

З часом я довідався, що це був найжорстокіший восьмий большевицький полк, що складався зі злодіїв, убивць, розбишак, що їх комуністи повипускали з тюрем боронити людоненависну комуністичну владу.

Потім, як вільна Україна в нерівній боротьбі впала у вогні і крові, по селах їздила страшна чекістська “тройка”). Вона за зачиненими дверима засуджувала до розстрілу решту свідомих господарів, запідозреаних у нельояльності до московсько-комуністичної влади. Перед моїм батьком завжди стояла примара смерті, хоч він не походив з класи, що її большевики називали буржуями. Мій батько був сином кріпака, а після розкріпачення безземельного селянина, а мати донькою шевця...

Але соціяльне походження моїх батьків не бралося на увагу, бо батько за марксистською класовою ідеологією був “ворогом народу”. Тому батька й усю мою родину большевики позбавили виборчого права.

Відібрати в Советчині виборче право це те саме, що викинути рибу з води або наземну істоту замкнути в герметично зачинену хату й витягнути з неї повітря. Мої батьки, немов би прокажені, не могли з'являтися на вулиці, а ми — діти — не могли ні вчитися, ні працювати...

Почалося жахливо нестерпне життя.

Мені тоді було не більш десяти років, і я вчився в четвертій класі народної школи. Свідомий свого трагічного становища в Советчині, я дуже рвався до науки. Лише наука могла мені відчинити двері у світ. З

*) Спеціальна судова колегія ЧК, яка складалася в трьох осіб.

кваліфікацією я міг назавжди відірватися від своєї “страшної” родини, причепитися десь за сотні кілометрів від родинного гнізда і з “чистою” опінією більш-менш спокійно працювати. Тому я старався бути в школі найуважнішим учнем, бо за найменший промах мене — сина духовної особи — могли викинути на вулицю.

У моїй класі був учителем зайда з сусіднього села Козуб, вирафінований комуніст, підступна й безбожна людина. Селяни його ненавиділи й з огидою відверталися від нього. Колеги-вчителі боялися й уникали його. Він був таємним агентом ГПУ*). Пізніше Козуба забили українські партизани...

Три чверти часу на лекції він навчав нас комуністичної “релігії”. Під тиском інстинкту самозбереження я своїм дитячим розумом вимізував, що моїм найбільшим нещастям було моє соціальне походження. Мені здавалося, що був би я сином робітника чи селянина, я мав би все, мене большевики любили б і я був би щасливий. Це фатальне походження створив мені батько... Отже він і лише він був причиною того, що з мене глузували й насміхалися задурманені комуністичною ідеологією діти, що не хотіли зо мною бавитися, брутально мене відштовхували, як якийсь непотріб... Я у злості нишком став ненавидіти батька, не слухати його, і взявся у всьому наслідувати вчителя.

Що більш я прислухувався до вчителя і що більш наслідував його, то більше зненавиджував батька й

*) Большевицька таємна поліція з тактичних причин кілька разів мінjala свої назви. Перша назва її була — ЧК (Чрезвычайная Комиссия), друга — ГПУ (Государственно-политическое управление), третя — НКВД (Народный Комиссариат внутренних дел) і четверта — МВД (Министерство внутренних дел).

відштовхувався від нього. Своєю підкресленою льюальністю до советської влади я хотів ввійти в довір'я вчителя й розагітованих дітей і почувати себе з ними як рівний з рівними.

Будучи пильним і уважним учнем, я скорше за інших дітей з усією щирістю впивався комуністичною “релігією”. Незабаром я був абсолютно переконаний, що лише в Советчині чудове життя, а в усьому буржуазному світі страшні злидні. Що в нас кожний працюючий має хліб, штани, сорочку й черевики, а в буржуазному світі крім череватих буржуїв усі працюючі люди голодні, голі й босі. Що в нас працюючі живуть у хатах, чи у землянках, а в буржуазному світі сплять на вулиці, у підземеллі, у каналах, а буржуї — у віллях і палатах. Що в нас кожний має працю, а там багато безробітних, і коли вони просять праці, то поліцаї їх розстрілюють на вулиці. Що в нас дітям працюючих дозволено вчитися й бавитися, а там ці діти безпритульні і в голоді й у холоді вмирають на сухоти. І що в цьому винні лише буржуї та їх прислужники попи, які тероризують робітників і селян, щоб не дати їм змоги з'єднатися з нами — батьківщиною світового пролетаріату — й дістати від нас волю, працю, хліб і одяг. Та до того ще ці “гідри”*) зазіхають на нас, готуються йти війною, щоб з'єднатися з нашими недобитими буржуями й попами й погасити сонце, яке так ясно світить для советського люду...

Я всім своїм серцем зненавидів цих жажливих буржуїв з попами, дяконами й дяками, які хочуть силою

*) Найпростіші огидні морські тварини, що розплоджуються діленням клітин. Так большевики називали капіталістів.

вирвати у наших щасливих людей з рота хліб, зняти з них одержу, відібрати хати й землянки, що дала їм жовтнева революція, Ленін і комуністи. Часами вчитель нас питав, чим ми будемо, коли повиростаємо, то ми всі навипередки кричали: салдатами, кіннотчиками, танкістами, пілотами, чекістами...

Після тих лекцій я почав грубіянити з батьком, кинув молитися й перестав відвідувати церкву. Схвилований батько взявся ласкаво мене вмовляти, що великий гріх не молитися й не йти до церкви, але я став глузувати з релігії і Бога... Батько спалахнув гнівом:

"Ти моя дитина", сказав він пошепки. "Ти належиш лише мені... Я відповідаю за твої вчинки перед Богом і людьми аж до твого повноліття... Тому буде так, як хочу я. Завтра підеш зо мною до церкви."

Обурений до глибини душі, я скрикнув:

"Ти примушуєш мене?! Гарзд... Я скажу вчителю!"

Це для батька було громом серед білого дня: він заплакав і вийшов. Другого дня навіть не згадав мені про церкву. Задоволений його відступом і своєю перемогою, я відкинув потребу жалітися.

У советському "мистецтві" я ріс не днями, а годинами. Часто "обкладав" сороміцькими словами буржуїв, священиків і навіть святих, щоб ще більш викликати у школі до себе пошану. В цьому мені допомагали діти господарів (сільських "буржуїв"), що були в одному зі мною становищі.

Одного разу вчитель прочитав нам сороміцькі оповідання з життя святих на небі... Регочучи до сліз,

сказав, хто з учнів молиться й ходить до церкви, нехай підніме руку. Жадна дитина руки не підняла. Учитель похвалив і сказав, що коли ми виростемо, — нами буде гордитися советська держава.

"А кому тепер молитися?" спитала учениця.

"Ленінові", відповів учитель. "Він більший за всіх богів, якими вас дурили. Але до нього по-іншому молитися. Читати й виконувати його заповіді. Любити більш за всіх: більш за батька й матір, і ненавидіти всіх, хто проти нього. Бо хто проти Леніна, той з буржуями... Хто має в хаті портрет Леніна?"

Кілька дітей підняли руки. Учитель наказав, щоб від сьогодні всі діти мали на стінах портрети Леніна.

Увечорі я вирізав з старої газети портрет Леніна (в кожній газеті були його портрети) і при всій родині взявся прибивати під іконами. Замість крику й бунту, до чого я був приготований, мати й сестри заридали, а батько, проти моїх очікувань, сказав до мене ласкаво:

"Я знаю, моя дитино, — ти мусиш здобувати освіту, тому мусиш мати портрет Леніна. Не бороню тобі його прибивати. Але прошу тебе, — прибий у малій кімнаті — я зовсім віддаю її тобі — бо, якщо люди побачать його під іконами, то виженуть мене з церкви. А що ти тоді будеш їсти, в чому будеш ходити? Влада ж у нас забрала землю, а цей маленький городець вісім душ не прогодує."

Я не міг не згодитися з батьком, і прибив портрет у сусідній маленькій кімнаті.

Другого дня Козуб у першу чергу перевірів дітей, чи всі мають удома портрети Леніна. Усі підняли руки, крім двох. Це, на превелике здивування, були діти не господарів, яких комуністи тримали на чорній дошці,

а найбідніших людей, так званої опори совєтської влади. Козуб нічого їм не сказав, лише насупився.

“А тобі батько не забороняв?” лукаво спитав він у мене.

Я відповів, що ні. Він був розчарований моєю відповіддю. Чому саме, я це збагнув за кілька днів, коли батьків тих двох учнів викинули з комнезаму*) і як підкуркульників позбавили виборчого права. Я був дуже радий, що мій батько не заборонив мені вчіпити портрет Леніна, бо після мого доносу його знищили б, а нас з усією родиною вислали б до далеких “виправних” таборів**). На цьому досвіді я переконався, що, охороняючи батька, я охороняю себе. Після цього я вирішив батька не провокувати, але далі йти второваною дорогою, якою вели мене вчитель, комсомольці***) й комуністи.

Перш за все я таємно викинув зі своєї кімнати ікону і про це з гордістю доповів у класі вчителю, а в сільському клубі комсомольцям і комуністам. Горстка комсомольців і комуністів, що вела між українськими селянами запеклу антирелігійну пропаганду, мене похвалила і як сина духовної особи поставила прикладом для інших дітей. На Різдво чи на Великдень, коли в церкві правилася Служба Божа, я з піонерами****) та комсомольцями під церквою свистав, лаявся і співав сороміцьких антирелігійних пісень. У сільському клубі чи в аматорському театрі деклямував антирелігійні

*) Комітет незможних селян.

***) Советські концентраційні табори.

****) Комуністичний Союз Молоді.

*****) Організоване молодше покоління, яке комуністи готували до комсомолу.

вірші й виголошував антирелігійні промови, що Бога не було, нема й ніколи не буде, а хто вірить у Бога, той іде з буржуазією й попами проти Леніна і Сталіна (що по смерті Леніна сів на його місце) й совєтської влади. Я мав тоді тринадцять років і вчився в останній класі народної семирічної школи...

Але ці “успіхи”, що ними я хотів пробити в пекельній дійсності собі дорогу, були дуже хиткі, жалюгідні й такі болісні для моєї душі, що мені хотілося вгризтися в землю й до смерти ридати...

У школі вчитель з їдкою іронією почав мене принижувати, а за ним задурманені діти за старою звичкою звати мене “христосиком”, “святителем”, “угодником”, приліплюючи мені на плечах хрести і списуючи хрестами та змальовуючи сороміцькими малюнками святих і ангелів мої книжки й зошити. В сільському клубі комсомольці й піонери почали дивитися на мене кривим оком, не допускати до участі в аматорських виставах, а то й якось “попросили” вийти зі зборів молоді, сказавши, що до мене не мають довір’я. Коли я взявся переконувати, що від мізку до кісток належу їм, то почув ненависну відповідь:

“Ти маєш батькову кров, значить — кров буржуазії...”

З того часу я став мовчазний, похмурий і відвідував лише школу, що її попри тяжкі муки вирішив закінчити, щоб мати на руках свідоцтво.

Я переживав велику трагедію. Я, так би мовити, повис у повітрі між ворожими комуністичними силами, що використали мене проти моєї родини й прогна-ли, і своєю родиною, яку нелюдськими вчинками по-

ставив проти себе. Моя добра мати з першого погляду відверталася від мене, а ніжні сестри мовчки кидали в мою кімнатку шматок хліба або чисту сорочку і з грюкотом зачиняли за собою двері. Лише завжди опанований батько, що керувався розумом, відчувши крик моєї душі, деякий час дивився на мене з докором, а потім посадовив мене коло себе.

“Не мучся, синочку...” прошепотів він, голублячи мені голову. “Ти не винен... Ласкавий Бог простить тобі, а я... уже простив давно...”

У мене в розчуленні покотилися сльози. Але я, шукаючи для себе порятунку, став благати батька, щоб він відрікся від свого сану. Ми тоді, казав я, могли б вільно вчитися і працювати... Але батько суворо відповів:

“Я умру найтяжчою смертю, але присяги, що дав Богу й народові, — не зламаю...”

“Я тебе розумію... Але покажи мені вихід.”

“Здайся на Бога і в терпіннях чекай Його милосердя...”

Я збагнув лише потім, що батько не називав тоді речі своїми іменами, щоб я десь не проговорився і не знищив себе, його й усієї родини.

По цій розмові родина великодушно прийняла мене, як блудного сина, в своє лоно. Порвавши зв'язки з довкілним ненависним світом, зі світом “власть імущих”, я буквально не знав, що маю діяти. Я ж був такий малий... Я відчув, що опинився в зачарованому колі, але своїм несформованим розумом ніяк не міг додуматися, як з нього вилізти. Тому за батьковою порадою здався на Божу милість... після чого

приніс до своєї хати ікону й почав усім серцем молитися...

Мій старший брат Юрій у перші окупаційні роки далеко від дому крадькома здобув середню освіту й законспіровано вчителював у ладижинській народній школі*). Мої сестри вийшли в життя недоуками, а наймолодший брат Борис закінчив лише дві класи початкової школи. Я з великими труднощами вискочив з семирічки й майже дитиною опинився на розпутьті. Я два роки стукав у двері середніх шкіл, але мене, сина позбавленця виборчого права, брутально відгнали. Я плакав і в розпуці знову докоряв батькові за те, що нещодавно висвятився на диякона. Мати в риданні задихалася, а батько чорнів як земля.

“Ти нас не жалієш!” кричав я крізь сльози. “Навіщо ти висвятився на диякона?!”

“Я мушу рятувати віру...”

“А нас?”

“При дияволовій владі я вас уже не врятую...”

“То що ж я маю робити?”

“Боротися в поєдинку з дияволом...”

“Я ж сам нічого не вдію...”

“Ти не сам...” уперше сказав батько відкрито.

“Тому борися з дияволом за життя всіми засобами...”

Я зрозумів, про кого говорив батько.

“Добре, я буду з ним боротися!” урочисто відповів я батькові.

Тоді, в час юности, для мене дияволом ще не була

*) Ладижин — біля Гайсина, на Поділлі.

Московщина з її білими чи червоними царями, а лише поодинокі сільські комуністи, які не давали мені жити...

Це були апокаліптичні роки. Мої знайомі ровесники, що ділили мою гірку долю, зайшовши в життєву безвихідь, з розпуки наклали на себе руки. Я, змужнівши й окріпши духом, рішив піти проти течії, хоч у Советчині це було неможливо.

Щодалі мій мозок почав працювати більш інтенсивно. Я в п'ятнадцятьлітньому віці зробив відкриття, що диявол усе побудував на брехні. Я вирішив його перебрехати, використавши братове становище, і втік до брата...

Там не знали, що він син диякона, і він легко виробив мені досить можливе посвідчення, що я на його утриманні. Отже на утриманні трудового інтелігента*). З цим посвідченням я проліз до красносільської сільсько-господарської школи**), і все покотилось, як на шмаровидлі.

Але це, на жаль, тривало не довго. Якимось мене викликав директор школи І. Ш., на щастя, українець, якого ми всі любили.

“Я дістав з вашого села заяву, що ви син диякона,” сказав він сумно. “Що мені робити?”

Я тоді майже не дихав.

“Не знаю”, сказав я, і сам злякався свого голосу.

Він сказав:

“Учіться... Про це знаю я, ви й більш ніхто не знатиме.”

*) Духовенство і їх родини комуністи називали нетрудовим елементом.

**) Село Красносілка на Вінниччині.

Директор І. Ш. був з тих українців, що зникали в Советчині, як узимку на обличчі сніжинки. Скоро заступив його сухий, ядушливий комуніст москаль Солодовнік, і, діставши з мого села першу депешу, вигнав мене з школи.

Я боявся йти додому, бо від одного погляду моя бідна мати знепритомніла б. Я, як прогнаний пес, не знаходив собі місця. Тому конав з розпуки і в маринні зачепив собі шнурок за ший. Мене відчепив мій шкільний приятель, який якраз тоді зайшов до інтернату. Опритомнівши, я добре себе вилаяв і дав собі слово покинути цей світ лише в безвиході...

Мій протест вплинув на Солодовніка, і він вислав мене до Тульчину, щоб там в окружному відділі (наросвіті*) поновили мене в школі. Це було зимою. Я шістдесят кілометрів ішов снігом у подертих черевиках і в батьківській полатаній свитині...

“Відмовтесь від батька в пресі,” сказали там мені.

Ця диявольська вимога мене не заскочила, а тому й не злякала.

Я вже мав подібну історію, коли, після закінчення семирічки, хотів вступити до уманської технічної школи. Схвильований до глибини душі, я тоді, прийшовши з Умані, розповів батькові і спитав, що мені робити. Він сплотнів, але сказав рішуче:

“Ти мусиш так зробити, бо іншого виходу нема. Бог буде тобі свідком, що ти зробив це з примусу.”

Хоч в уманській “Селянській Правді” між десятками “відмовлень” від батьків кричало й моє “відмовлення”,

*) Відділ народної освіти (міністерства освіти).

але до технічної школи мене не прийняли. Не зважаючи на цей неуспіх, я вдруге надрукував те саме зі слів інспектора наросвіти в тульчинській газеті. Коли б тоді інспектор сказав мені відмовитися від своєї “буржуазної крові, душі й тіла”, то я, не задумуючись, це зробив би...

Після цього величнього в Советчині акту мене в наросвіті поновили, але наклали на мене велику платню за навчання. Двісті карбованців! На той час це було двісті пудів*) пшениці.

У своїй хаті я скидався на мерця, а всі стояли, як на похоронах. Де ж батько міг узяти такі гроші, коли він утримував усю родину копійками, що діставав від вірних за виконання релігійних обрядів? Тому мати продала останню корову, а батько кожуха й чоботи і тим за мене заплатили...

III

Я згадую своє дитинство і в мене замерзають жилі. Я не мав дитинства! У мене вкрали його злочинці, що тепер оголосили мене злочинцем, а себе праведниками...

Я вже мав середню освіту, був молодий темпераментний юнак, з юнаків, що в сприятливих умовах валили б мури. У мене кипіла кров до праці. Я нічого не хотів у Советчині — лише праці, хліба й спокою. Але я завжди діставав камінь. Тільки за те, що був сином духовної особи. Більш ні за що, бо своїм віком, переконаннями і діями я тоді ще не був ворогом советської

*) Приблизно — 200 бушлів.

влади, а лише окремих її урядовців. Я страшно заздрив людям — вихідцям з робітничо-селянської кляси, але скоро я перестав їм також заздрити...

У советських газетах я щодня читав про рай у Советському Союзі й пекло в буржуазній Європі. Попри усе пережите я думав, що в Советчині звірі сидять лише знизу, а вгорі — добрі люди. Я також думав, що ці “добрі люди” скоро дізнаються про злочинства нижчих і їх загнздають. Але незабаром це викликало в мене сміх, бо ж злодії завжди уподібнюються до своїх ватажків. Так само було в Советчині. Я переконався в цьому на власному досвіді, бо я стукав по зрозуміння, правду й допомогу від найменших до найбільших дверей, але скрізь люди були однакові — ворожі, ненависні...

Вилізши з середньої школи, я влаштувався в хемічній лабораторії в рижавській цукроварні*). Мене вважали за доброго працівника. Мене цинили доти, поки партійний комітет не дізнався про моє соціальне походження. Я з громом вилетів за фабричну браму. Ті люди, що так мене цинили, з страхом відвернулися від мене, немов би я хотів висадити цукроварню в повітря. Я їх розумів. Вони тремтіли за свою шкіру, бо в Советчині стають підозрілі ті, що мали нещастя працювати з “підозрілими”... і навіть говорити з “підозрілими”...

Я взяв на плечі торбу й, обійшовши свій дім, щоб не викликати в ньому суму й ридання, пішов до окружного міста Умані. Свій шлях я досі стелив брехнею, бо правда була для мене фатальна, і в розгоні цей шлях стелив брехнею далі. В уманській наросвіті я з відва-

*) Недалеко від Умані.

гою очайдуха назвав себе сином селянина-незаможника.

“Добре”, сказав з жорстоким обличчям інспектор, який, мабуть, був кілька років тому чекістом у страшній “тройці”. Він, до вияснення моєї особи, тимчасово послав мене до джуржинської*) народної школи заступити хворого вчителя.

На цій праці також були мною задоволені, але, незабаром викривши моє соціальне походження, хотіли мене судити. Я своєчасно втік до Києва, до свого брата Юрія, що тоді вчився в київському музичному інституті. Він також тремтів, щоб його часом не викрили й не викинули з інституту. У нього були такі злякані очі, коли я зайшов до нього в кімнату! Я все розповів йому й спитав:

“Що мені робити?”

Брат безпорадно розвів руками. Чим він міг мені допомогти?

“Пробивайся,” сказав він сумно. “Відважно пробивайся, бо відважним світ належить.”

“Так,” сказав я. “Але не в Советчині...”

Я, звичайно, не хотів світу, ні пів світу. Я не хотів нічого... лише існувати... жити... цього найелементарнішого права, що скрізь узаконене — крім Советського Союзу...

У мене з кожним днем вироблялась шалена очайдушність до гри в життя, і в цій грі я не перебирав жадними засобами. Я вже був “багатий”: мав магічну довідку з попереднього місця праці. В ній було написано, що я, син селянина-незаможника, працював як

*) Біля родинного села Т. Шевченка.

учитель. Це було якраз тоді, коли ГПУ розправлялося з Спілкою Визволення України і Спілкою Української Молоді*), а також з запідозреними, чи з тими українцями, що ніколи до цих організацій не належали, ба й навіть про них не знали, але колись могли знати й належати. Ці таємні організації охопили велику частину міської й сільської інтелігенції, переважну більшість учительства. Влаштувавши суд над верхівкою, ГПУ день і ніч відправляло без суду десятки тисяч недостріляних людей на соловецький острів та в сибірські тайги. В Україні бракувало вчителів. На ці посади призначали “ідеологічно” витриману наймолодшу молодь з середньою, а то й нижчою освітою, і я показав у київській наросвіті свою магічну довідку з попередньої школи.

Мені пощастило. Я дістав призначення в глухе польське село Кабани на Хабенщині**), в село між пісками й болотами. Я тріумфував. Хто мене міг знайти в цьому чортячому гнізді?

Але мене диявол шукав. Мене, що ніколи не зробив ніякого злочину, але мав у Советчині репутацію патентованого злочинця...

Якось приїхав з району директор школи Павло Павлюк, старенький завзятий козарлюга, і стурбовано сказав:

“Тікайте,” сказав він так, немов би сам зібрався тікати. “Тікайте сьогодні, бо завтра буде пізно.”

Я зрозумів, що сталося і що мене чекає, але чомусь почав перед старим владати невинного.

*) Українські таємні організації, що хотіли відірвати Україну від Московщини.

**) На Поліссі.

“Чого я маю тікати? Що я — злодій? Чи обікрав кого, чи вбив, чи зарізав?”

“Це ще гірше. Злодії й розбишаки в нас — почесні люди. А ви — син “ворога народу”. Уповноважений ГПУ дістав донос, що ви син диякона... Що ваш батько агітує проти колективізації... советської влади... І взагалі — там таке понаписували... За вами напевно завтра приїдуть...”

Я похапцем спакував валізу й сів на першу принагідну підводу, що їхала до чорнобильського порту*). Пізно ввечорі я вже плив пароплавом по Прип'яті до Києва... Пізніше я довідався, що тоді гепешники таки по мене приїжджали...

На пароплаві я глибоко задумався. Я думав про советський уряд, советську систему, советську державу, що існували тільки на те, щоб тероризувати мільйони людей. Що це була за влада, за система, за держава, що полювали за злочинцями без злочинів? Тоді я вперше зі всією силою відчув ненависть советської влади до без вини обвинуваченої людини. І тоді ця ненависть влади породила мою. Але це була ненависть індивіда, що хотів жити й боровся за це життя з тими, що хотіли відібрати. О, я тоді по своїй молодості ще був за тисячі кілометрів від українського визвольного руху, визвольних ідей, і тому ГПУ під найбільшим мікроскопом не знайшло б у мені національно-самостійницької фарби...

У Києві мене зустріла жахлива звістка. Мені сказали, що мого брата Юрія викрили й засудили за при-

*) Чорнобиль на Прип'яті.

ховання соціального походження на вісім років тюрми. На суді його спитали:

“Чому ви приховали своє соціальне походження?”

“Я хотів учитися,” сказав Юрій. “Коли б я виповнив анкету правильно, то мене до інституту не прийняли б.”

“Брешете! Ви навмисне приховали, щоб зробити в інституті диверсію.”

І брата засудили до довголітнього тюремного ув'язнення! Його приятель, що сповістив мене про це нещастя, закінчив так:

“Тікайте звідси, бо вас теж заарештують... Ви ж його брат...”

У моїй голові тріщало, немов би хтось здушував мозок. Я відчув, що в Україні мені тісно, і вирішив рятуватися в далекому Ленінграді...

У цьому холодному північному місті я не мав ні друзів, ні знайомих. Тому, вийшовши з царсько-сельського двірця, я сів на своїй валізі й подумав, що мені робити?

Я був певен, що в цьому велетенському місті я так розчинюся, що мене диявол ніколи не знайде...

Перші дні я мешкав зі своїми “ідеологічно” витриманими документами в дешевому готелі. Цілі дні мотався по місті і, плекаючи в собі думку про навчання, наважився зайти до індустріального інституту.

“Я хотів би вступити до вашого інституту,” сказав я до директора.

Це був невеликий чоловік з широкими азійськими

вилалицями. Він відразу впізнав у мені “інородця”*) й прижмурив опуклі очі.

“Ви хто — хахол?!”

Мені здавалося, що він ударив мене в обличчя.

“Українець,” сказав я й затиснув зуби.

“Це все одно,” відповів він і глузливо усміхнувся.

Потім спитав мене, чому я не вчуся в Києві чи Харкові, а приїхав аж до Ленінграду. Я сказав, що в Ленінграді гірша професура й лабораторії.

“Так-с...” пробурмотів він. “А які ви маєте документи?”

Я показав. Він переглянув і пильно зміряв мене. Потім сказав дати адресу місця мого народження. Я відразу збагнув, навіщо це, і, давши фальшиву адресу, позадкував до дверей. У коридорі я біг, як дикий кінь, бо мені здавалося, що директор подзвонив уже до ГПУ. Я прибіг до готелю й вирішив назавжди забути до цього інституту дорогу.

Я шукав праці, але з моїми документами всі пошукування були марні. Влаштуватися за фахом на посаду вчителя не міг, бо не знав московської мови. Тим часом мої гроші вийшли, і я перейшов до найдешевшого заїзду. Я спустився на “дно”, між здеклясованих людей, що наплили сюди так само, як і я.

Тут було багато українців. Я не сумнівався, що це переважно були “позбавленці”**, але вони били себе в груди, що вони сини чистокровних пролетарів. Я з ними глушив горілку, ходив нечесаний, у непраній

*) Привилія назва представників усіх націй і народів, яких по неволи москалі.

**) Позбавлені виборчих прав.

смердючій білизні, в брудній подертій одежі, в черевниках з вишкіреними зубами. Коли я побачив, що вже зовсім подібний до чистокровного пролетаря, то підмовив вуркагана*), і ми пішли до брами пітуловської широбні.

Тоді якраз був початок першої п’ятирічки. П’ятирічки індустріялізації й колективізації. Час безприкладного хаосу в СРСР. На індустріяльних виробнях був великий рух, і нас без особливих труднощів прийняли як чорноробів. Використавши хаос, я подав про себе в фабричному комітеті найліпші й найвигідніші відомості. Тепер уже мій батько був робітник, я теж робітник і весь мій рід робітничий. Я сказав, що я навіть комсомолец, але, на жаль, мене обікрали і разом з грішми забрали комсомольську книжку.

“Головне, що ти потомственный пролетар, а решту — владнаємо,” сказали мені в фабкомі**).

Невідступно думаючи про інститут, я працював добре, працював за двох, і мене за кілька тижнів поставили до варстату. Я працював ще запопадливіше, не прогулював***), не робив браку й ходив на всі мітинги. Я звернув на себе увагу, і секретар цехового комсомольського комітету якось сказав до мене:

“Ми тебе поновили в комсомолі.”

Я саяв від успіху: я мав усе для вступу до інституту. Я — робітник, ударник, комсомолец. Я навіть не потребував посвідчення про середню освіту. Тому зовсім гладенько пройшов з моїми чудесними фабрич-

*) Здеклясовану людину.

**) Фабричний комітет.

***) Невихід до праці називають прогулом.

ними документами до лєнінградського вечірнього університету.

В день працював на заводі, а ввечорі вчився в університеті. Мої муки скінчилися. Я обдурих усіх! — і здійснив те, про що раніш боявся думати. Буденними вечорами сидів в університеті, щонеділі в академічній бібліотеці. Я буквально ковтав мистецьку літературу, філософію та суспільні науки. Мій мозок працював, як годинник. Я мав що їсти. В Ленінграді всього було повно. Люди чотиримільйонною потвори, що в її тисячокілометровому радіусі не росла пшениця, з цинізмом відверталися від житнього хліба. Булки, м'ясо, масло, молоко, яблука, виноград, мандарини... Ні, це була в Советчині справжня оаза! Я часто задумувався, чи є щось подібне в Україні — великодушній європейській житниці. Але про це не міг знати, бо для безпеки не листувався ні з родиною ні з земляками... Одне слово, в цьому місті-потворі жилося, як в оазі, але тільки...

Мене одне гнітило: з кожним днем я болючіше відчував чужину. Страшну ненависну чужину! — де зарозумілі імперіялістичні господарі ставились до мене, як до колоніяльної людини. При розподілі завдань і тем професор з іронією дивився на мене з-під окулярів і зневажливо казав: "Цьому хахлові... пардон, як вас звати?" У мені кипіла кров, але я покірливо називав своє прізвище. Професор зухвало продовжував: "Візьміть ось цю тему. У вас вистачить сили, ви ж вирости на галушках..." Або раптом якийсь студент звертався до мене: "Гей, ти, хахол! Скажи, браток, у вас паляниці ростуть на деревах?" Чи якийсь робітник у

майстерні: "Закуримо, хахол?" Або в трамваї: "Що? Не розумію... Не говоріть своєю чухонською мовою!" І в своїй обороні я навіть не міг зробити їм зауваження...

У Ленінграді я по-справжньому збагнув, що таке Союз Советських Соціалістичних Республік. Це була та сама "Расся". Та сама задрипана "матушка", найбільш у світі шовіністична матушка! Вона любила лише себе. Вона цінила лише себе. Вона крім себе не визнавала нікого. На всі підбиті нації й народи вона дивилася, як на заблуканих москалів з спотвореною московською культурою, історією і мовою. Вона скрізь галасувала, що визволила їх з буржуазних кайданів і вивела на світлу дорогу. Що вона дала їм, і навіть усьому світові! — культуру, техніку, медицину... все! — тим націям і народам, що мали за своїми плечима тисячолітні або ще довші історії! Що мали свої могутні держави, коли Московії (і Москви!) не було у згадці! Але про це не можна було говорити, бо ви відразу ставали "ворогом народу"... і зникали. І хоч вас пекло, неймовірно пекло, але ви, як школяр, мусіли проказувати за москалями, бо інакше вас безпощадно роздушили б...

У Ленінграді я зробив ще одне відкриття. Москалі вели в Україні зовсім іншу політику, як у себе вдома. Коли в Україні в них на словах було: "это все равно", то у себе вдома вони відкрито підносили своє і ганьбили чуже. Вони ганьбили чужо-національне походження, мову, звичаї, традиції і навіть чужо-національний одяг. У 1931 році в Ленінграді й Москві були зліквідовані українські студентські установи, товариства, театри, а видатні й навіть мало видатні українці за-

арештовані й вислані або розстріляні. В одну ніч зліквідовано в Ленінграді український будинок освіти й український театр у Пасажі... В Ленінграді я збагнув, з яким дияволом був мій нарід у поєдинку... В Ленінграді я став національно свідомим... У Ленінграді я став націоналістом...

У Ленінграді я познайомився з українськими письменниками, журналістами, які, хоч і мали "витримане" соціальне походження, але були в подібному з мною становищі. Вони збіглися сюди з усієї України. Ці люди палали любов'ю до своїх поневолених братів і ненавистю до московського диявола. Я жадібно ковтав кожне їхнє слово. Мені ставало гаряче. Повертаючись додому, я виливав свою збунтовану душу на папері. О, в той час я вже був повен ненависти до московського диявола і тоді придворні цербери*) вже мали за що мене знищити, бо я чинив опір, хоч цей опір був ще пасивний... Але енкаведистам тяжко було мене розпізнати, бо свої патріотичні вірші я час від часу закривав у пресі "програмовими".

У Ленінграді мені пощастило. Я скінчив вечірній університет і вирішив учитися далі. Хтось сказав, що апетит з'являється підчас їжі. Я посмакував науку, вона викликала в мене звірячий апетит, і я не їв її, а жер... За кілька видруківаних „ударних” віршів мене прийняли до ленінградської асоціації пролетарських письменників. Мені вже непотрібна була фабрика. Я її кинув, як зношену одягу. Мене, ударника покликаного до літератури**), асоціація письменників

*) Цербер — в грецькій мітології пес, що стереже вхід до аду.

**) Большевики в той час покликали робітників в фабрику до літератури

послала з блискучими документами до науково-дослідного інституту "Речевої Культури"*). Я став аспірантом! Чого я мав боятися? Нічого! В анкеті стояло, що я син робітника, сам робітник, комсомолец, ударник покликаний до літератури. Зо мною московські професори й студенти рахувалися. Мене за академічні успіхи навіть почали висувати, але я, думаючи завжди про безпеку, не ліз в "активісти", бо надмірна активність у Советчині викликала підозріння.

Видряпавшись до найвищих щаблів, я почав іти тихими підкрадливими кроками. Студенти називали мене скромним, а професори поважним. Таким чином я скерував усіх цікавих на хибний шлях. Мое сонце крутилося навколо закінчення аспірантури. Я ішов до своєї цілі, як годинникова вказівка до дванадцятої години...

Але все має свій початок і кінець... Одного дня мене викрили. Як? Не знаю. Я ні з ким не листувався. Мої рідні вважали мене за знищеного таємною поліцією і, як я дізнався пізніше, що-року відправляли по мені панахиди. Одне слово, мені й з цієї явної небезпеки пощастило вилізити сухим. Про викриття мене таємно повідомила технічна секретарка інституту Ухтомська й порадила мені зникнути. Мое становище справді було неймовірно критичне, і я того ж дня спакувався і виїхав до Харкова...

IV

Я згадую свою юність і в мені зупиняється кров. Я не мав юности! Вона відцвіла нерозквітлою серед

*) Мовної культури.

злочинців, які тепер оголосили мене злочинцем, а себе праведниками. Але я дякую долі, що кинула мене в центр дияволового царства, бо в ньому я з звіряти, що боролася лише за своє існування, став людиною і глянув на світ по-людському. Я перестав жити для себе...

Увечорі, вийшовши на харківському двірці з поїзду, неначе вчадів. На двірці я побачив страшних людей... неземних людей, що своїми обличчями нагадували печені яблука. Переважно молоді люди й діти. Вони стояли на товстих і опухлих ногах, як на тумбах*)...

Це був голод! Це був апокаліптичний тисяча дев'ятсот тридцять третій рік! Це був рік — могильник, що з холодною жорстокістю згріб сім мільйонів українців у могилу.

Боже! Чи ж це сон?! Я ж позавчора в Ленінграді бачив повнісінькі крамниці українського хліба... вгодованих і веселих москалів, які на весь голос кричали про перемогу соціалізму в ССРСР і про поширення його в усьому світі... Ось що значив соціалізм для Москви, а що для України...

У двірці за цими живими трупами полювали енкаведисти. Горнули їх до купи, кудись вивозили. Ті зі збайдужнілими обличчями сунулися, але в двірці з'являлися нові опухлі, неначе падали з неба.

Я, як божевільний, ішов майданом. Ці нещасні люди перегороджували мені дорогу.

“Товаришу,” лементувала опухла жінка, загортаючи в кожух дитину. “Дайте хліба... Бога ради...”

*) Окруті кам'яні стовпці.

Не мені... Я вже наїлася... Дайте дитині... Йй-Богу, воно вмирає...”

На розі коло комфортного ресторану якесь українське одberte маленя в угоду советським вельможам намагалася співати по-московському:

“Тютьочки-дядьочки! Дайте копійчку на кусочек хлебуша!”

По вулиці люто гарчали авта. Вони, як шуліки, несподівано хапали цих людей і відразу зникали. Я за кілька днів довідався, що ці “чорні вóрони” вивозили нещасних далеко в степ і скидали їх на снігу. Вони там замерзали...

В цей час, поблизу двірця, в фантастично багатій крамниці з назвою “Торгсін”*) ви могли дістати за золоті п'ятірки, золоті обручки й зуби, за доляри, стерлінги, німецькі марки й польські злоті все, що є на світі. Це багатство було, як на глум, виставлено на вітринах, під якими вмирали голодні українці. За золото й чужу валюту ви могли також дістати найвишуканішу їжу й трюнки в ресторанах “Красной гостинниці” й “Асторії”.

В тяжкому відчаї я пішов до готелю і схопився руками за голову. Так просидів у холодній кімнаті до ранку...

Я помалу взявся скрадливо вповзати в українське літературне життя. Познайомившись з видатними українськими письменниками, з їхньою допомогою проліз до спілки письменників і всунувся на працю до редакції харківського радіокомітету.

*) Торговля с иностранцами (торгівля з чужинцями).

Радіокомітет містився в православному Соборі. Я діставав 275 карбованців на місяць і за ці гроші викупував щоденних 400 грамів*) житнього хліба на картку та купував з-під поли хліб на чорному ринку. У ті страшні дні я платив на чорному ринку від тридцяти до сорока карбованців за кілограм**) гливкого поповині з землею й остюками хліба. Я буквально голодував, у мене постійно з рота котилася слина. Але справжні голодні мене вважали за щасливця...

Тимчасом я від них довідався про причини цієї пекельної катастрофи.

Зимом 1929—1930 року сталінські опричники силою загнали людей до колхозів, а “куркулів” з родинами вислали до концентраційних таборів. Таким чином машини й реманент у селах опинилися в одній купі, а коні й воли у спільних оборах. У селі зчинився хаос. Десь за пару тижнів машини й реманент почали на снігу ржавіти, а худоба — з голоду й холоду падати. Обурені люди вчинили бунт і впродовж кількох годин розтягли вціліле добро додому. Але Сталін зламав селянський опір військом. При цьому активніших людей схоплено до тюрми й вислано до концентраків, а решту прикладами зігнано до колхозів. Після кривавої розправи чоловіки розбіглися в міста. Тоді “любимий вождь” заборонив zatrudнювати колхозників у місті, а тим часом розпорядився через низові комуністичні комітети й осередки — конфіскувати в селян весь хліб і городину, щоб, таким чином, непокірних людей примусити голодом до колективної праці...

*) 400 гр. приблизно дорівнює фунтові.

**) 1 кг. дорівнює приблизно 2 фунтам.

Незабаром, після голодового українського побоєвища, Сталін проголосив, що в колхозах “Жити стало краще, жити стало веселіше...”

У ці дні Москва назавжди закріпила селян за колхозами, робітників за фабриками, а службовців за установами. З цього часу навіть за двадцятихвилинне спізнання до праці комуністи обвинувачували в саботажі й карали тяжкою тюрмою.

У ці дні Москва також обмежила пересування советським громадянам (особливо українцям) по Советському Союзу. За цим наказом колхозники могли тимчасово покинути село за офіційним дозволом сільської ради, робітники від'їхати від фабрики за дозволом фабричного комітету, а інтелігенти — за дозволом установи чи бюро.

З цього часу Советський Союз став справжньою тюрмою народів, а советські громадяни справжніми невольниками...

У ці дні свою ненависть проти диявола я вилив гнівними словами на папері й зашив у одежі.

У Харкові — й усій Україні — бенкетувала постишевська скаженина. Енкаведисти масово виарештовували, виселяли й вистрілювали українську інтелігенцію, що висловлювала чи могла висловити лише своє здивування з диявольської комуністичної політики. У першу чергу зникли найвидатніші письменники, професори, актори, малярі... В будинку письменників “Слово”, в театрах, в інститутах, у школах люди сивіли в чеканні демонічного “чорного вбрана”.

У ці страшні дні зміли власною кров'ю свою трагічну помилку, що з Московією можна будувати укра-

їнську державу, — видатний письменник Микола Хвильовий і народний комісар освіти Микола Скрипник — обидва від крові і кости українські патріоти. Останні слова Миколи Хвильового, що повернувся з “посізної кампанії”, засіяної українськими трупами, були: “Пропала Україна!...” Але Микола Хвильовий, як і Микола Скрипник, у цей дикий час в обороні поставленої “под стенку” України міг лише запротестувати пострілом з револьвера в своє чоло...

У ці дні я ходив неначе прибитий. Страшна жура й душевні муки відібрали в мене сон і апетит. Я зрідка з’являвся на вулиці. Для безпеки вивчив свої вірші на пам’ять, а рукописи спалив.

У ці дні я дістав від матері листа... Першого за чотири роки! Вона плакала з радості, що я живий. Далі плакала зі смутку й журби. У неї комуністи хотіли забрати хату. Потім раптом сказали, щоб вона розлучилася з моїм батьком (він у той час уже був священником) і їй дадуть спокій. Вона так зробила... Вона мусіла так для дітей зробити... Вона животіла з дітьми — з трьома моїми сестрами й найменшим братом — у Вікніні, а бідний батько на старість тинявся по селах. Інколи, вночі, крадькома приходив додому, щоб глянути на неї й дітей... і знову відійти на світання... Далі мати плакала, що сільські комуністи таки її ограбували. Забрали мішечок жита, яке вона виростила на своєму городі. Взяли корову, яку виплекала з телички, і вигнали її з дітьми на сніг з хати, яку поставила своїми руками. Тепер усі п’ятеро живуть в сусіди в комірчині... За два місяці вона проїла з дітьми свою шлюбну обручку і два золоті зуби. Тепер їдять лише буряки і пухнуть з голоду. Найбільше її мучить Борис,

щоб вона йому дала їсти, або вбила... “Допоможи мені, синочку! — бо пропадемо... У нас люди їдять людей. Ми весь час сидимо замкнені в коморі, щоб ко-го не витягли й не з’їли. Трохим Соловійчук з’їв з дітьми свою жінку Фросину. У нашому селі вже більшість людей вимерла з голоду. Кондриху живу у ліжку з’їли черви. Коваля Ларіона Шевчука, що просив хліба, комуністи закликали в сільраду*) й забили. Зверхановські, що хотіли так комуни, теж вимерли...”

У мене ворушилося волосся. Боже, який я був безсилий! Чим я міг допомогти своїм нещасним людям, своїй бідній матері, безталанним сестрам і братчиків? У мене від безсоння почервоніли очі, пожовкло обличчя. З журби за кілька днів постарів на кілька років.

Мене старенька господиня жахалася.

“Ви тяжко хворий!” бідкалася вона.

“Так,” відповів я. “У мене, мабуть, сухоти...”

У ці дні комуністичні трубадури Лейба Первомайський і Микола Ковальчук викрили моє соціяльне походження. Мене викинули з письменницької спілки і вигнали з праці. Багато письменників, щоб себе забезпечити, відвернулися від мене, як від убивці. Мені загрожував арешт. Тепер, коли всі люди були на обліку, я не міг утекти зі своєю страшною репутацією. Де б я не з’явився, мене б запитали у спецвідділі: “Звідки ви приїхали? Де ви востаннє працювали?” Місцеві енкаведисти зв’язалися б з енкаведистами з попереднього місця замешкання і вивели б мене “на чисту воду”. У мене ослабли нерви і зм’якли м’язи, як по тяжкій недузі. А тим більше, коли несподівано зникли Епик,

*) Сільська рада.

Куліш, Вишня, Підмогильний, Антоненко-Давидович, Гжицький, а з наймолодших Басок і Вухналь... Я знав, що не сьогодні-завтра піду за ними довгим шляхом, звідки ніколи не вертаються. Перед диявольською прірвою також опинилися інші українські письменники з наймолодшої генерації. Ми в двійку чи в трійку почали збиратися й шукати з зачарованого кола виходу.

Якось у квітні 1934 року нас кілька молодих сиділо в ресторані. До нас підійшов якийсь підозрілий тип і став нас ображати. Хтось відштовхнув його. До ресторану вдерлася міліція. "Следуйте за нами!" загреміли голоси. За кілька хвилин ми опинилися в тюрмі. "Кінець", сказав я, коли за мною зачинилися залізні двері...

Мене кликали кілька разів на день і на допитах катували. Мое обличчя втратило свою форму: ніс і очі злилися зі щокми, а голова нагадувала гарбуз. Мене невідступно питали, хто є в націоналістичній організації і де ми збираємося. Я заперечував свою приналежність до організації, бо, навіть, не знав, що така існує. Я лише часто зустрічався з найвідважнішими письменниками, і ми речі називали своїми іменами. На допитах я не вказав жадного їхнього прізвища. Мої таємні антибольшевицькі вірші також були невідомі, бо я їх носив у пам'яті. Отже зі ста шансів я мав один на врятування, але й він відпадав, бо в Советчині НКВД карало мільйони людей без вини й суду.

Але якось мене викликали з підвалу на денне світло й сказали вмитися, причесатися й одягнути чисті штани й сорочку. Зо мною говорили надзвичайно чемно, подали кілька бутербродів і склянку кави. Я дуже

Хтось відштовхнув його. До ресторану вдерлася міліція...

хвилювався, бо думав, що це якась нова пастка. “Хочете на волю?” спитав білявий старшина, що його я бачив уперше. Я мовчав. “Чому ви звісили голову? Ви вільні! Чуєте?!” Він базпардонно ляснув мене по плечі й засміявся: “Як з вами тут поводитися? Думаю, не погано?”

Хоч моя голова ще не зовсім увійшла у свою форму, я впевнено сказав:

“Добре...”

“Вас не били?”

“О, ні!”

Він усунув мені в руку видрукований формуляр і сказав:

“Виповніть і підпишіться.”

У графі “Як з вами в тюрмі поводитися”, я написав “добре”. Далі зазначив, що все, що тут чув, бачив і впізнав, триматиму у суворій таємниці. В кінці підписався.

На другий день мене викликали до центрального комітету комуністичної партії. Я йшов туди з завмерлим серцем. У комуністичному залізо-бетонному палаці, на площі Дзержинського, я несподівано зустрівся з своїми тюремними колегами. Вони мені сказали, що нас випустили з в'язниці після наказу другого секретаря комуністичної партії Постишева.

Це було так. За кілька хвилин він став перед нами, і ми “подякували” йому за волю. Після цієї церемонії він нас за нестійкість вилаяв і сказав, що ми переходимо під його “опіку”. Це означало “перевиховання” під постійним доглядом енкаведистського “всевидючого ока”.

Після цієї “реабілітації” комуністично-письменницька верхівка в складі Кулика, Микитенка, Кириленка, Ле, Первомайського, Городського, Тардова мене нібито не особливо прийняла, але й не відігнала. Мені навіть вдалося просунути на працю секретаря “Червоного Шляху” — літературно-мистецького журналу. Я з своїми поглядами на апокаліптичне життя й події в Україні замкнувся в собі. Лише зрідка відкривав замкнену душу перед кількома письменниками, до яких мав довір'я.

Якось під час з'їзду письменників до мене завітав молодий видатний поет — киянин Олекса Влизько. Це був кремезний, дужий юнак з високим округлим чолом, зі стиснутими устами і вигнутою вперед нижчою щелепою, що говорило про його титанічну силу. Влизько був у незмінному матроському бушлаті з чотиригранним блакитно-білим комірцем на плечах. Цей відомий усій Україні юнак мав тоді двадцять п'ять років. Тяжка хвороба в дитинстві відібрала в нього слух і фатально спотворила мову, тому він завжди висловлював свої думки лише на папері. Його співрозмовник писав пальцем у повітрі, а він читав слова з півслова. Цей подивугідний юнак видав багато книжок поезій і прози, а крім того — два томи вибраних творів.

З його появою немов би літній сонячний день з'яснив яскравіше. Я знав про те, що московські опричники ненавиділи майбутнього українського генія і в останній час підняли проти нього в пресі шалену пропаганду. Я розумів, що це означало. Але він оце стояв життєрадісний з очима повними незламної сили, енергії й невгнутости.

“Ну, як себе почуваєш?” написав я пальцем у повітрі.

Він витяг з бокової кишені бльокнот і олівець.

“Краще за всіх!”

Я спитав у нього, як він реагує на напади.

Він вибухнув розкотисто-вбивчим сміхом.

“Як місяць на гавкання псячої зграї. Ми діємо за законом Ньютона*) ... Тому я відповів їм твором ... Хоч хвиля**) збила Хвильового, але Україна не пропадає!...”

Він знову засміявся своїм особливим сміхом, яким перекреслив розпачливі слова Миколи Хвильового ...

Щоб угризтися в серце непокірної України, москалі вирішили перенести столицю з Харкова до Києва. Тому до Києва за державно-партійними установами почали переїжджати редакції видавництв, журналів, газет, радіо. В цей час комуністична партія ліквідувала журнал “Червоний Шлях”, і я опинився без праці. Мені, безробітному, тяжко було виїхати з спорожнілого Харкова. Але у виїзді мені допомогли мої приятелі-письменники. Зимою 1934 року я вже був у Києві.

Незадовго по приїзді, після лєнінградського пострілу в Кірова, спровокованого Сталіном***), у Києві спалахнули нові масові арешти найвизначнішої української інтелігенції. Гризня й масакри диктатора зі своїми опричниками в московському політбюрі за політичне становище щоразу ставали приводом до знищення українського цвіту. Кремлівські людоненависни-

*) Очевидно, він думав про закон “Сила дії рівна силі протидії”.

***) Він тут вбачав большевицького вислужника Хвилю, який своїми провокаційними статтями накинувся на Хвильового.

****) У той час Кіров став небезпечним суперником для Сталіна і останній створив відповідну ситуацію для вбивства Кірова.

ки постійно вишукували без вини винних злочинців, щоб відвернути увагу уярмлених народів від своїх фантастичних злочинів. Таким чином у Києві зникло з півсотні знаної мені української еліти. Також зник і Олекса Влизько з свого храму мистецтва — з підвалу на Стрілецькій вулиці. Це сталося ще за кілька місяців до мого приїзду. А в січні 1935 року його, як “співучасника” протикіровської змови, розстріляли. Його втрату я переживав чи не найболючіше ... З ним упали письменники Косинка, Фальківський, Іван Шевченко (не доконали білі москалі прадіда, то доконали червоної правнука!) та Крушельницький. Упали жертвою чергової “рознарядки” для раптової й повільної смерті, бо ці люди, наскільки мені було відомо, до жадної підпільної організації не належали. За ними зникли у поединку з дияволом тисячі ... тисячі ... яким не було ліку ...

Я з обережності не показувався на Фундуклеєвській 7 — у будинку спілки письменників, обминаючи його десятою дорогою, ніби там було повно бацилів найстрашнішої інфекційної хвороби. Навіть відмовився від приятелів, бо вони були небезпечні. Тільки раз чи двічі на місяць зустрічався з братом Юрієм (його після суду голова ВУЦВК Петровський звільнив на волю) і ми говорили на вулиці про погоду або мовчки йшли і мовчки розходились. Кожний тримав себе за язика, щоб часом не випустити з рота “клясово-ворожого” слова ....

До жахливої “ежовщини” я тихо просидів на київській кінофабриці. Коли ж з енкаведистської м'ясо-рубки потекла людська кров, мене викликали енкаве-

дисти в “інститутське пекло”*) у справі двох заарештованих сценаристів — Миколаєнка й Добровольського.

Напередодні відвідин я не спав цілу ніч. Уранці, відходячи до НКВД, як на той світ, я попрощався з братом Юрієм, своєю господинею й найближчими знайомими. Усі оплакували мене, як мертвого. Я, як живий труп, ішов до енкаведистського “палацу смерти”. На Хрещатику кілька потужних репродукторів вигукували нову диявольську советську пісню:

“Хороша страна моя родная,
Много в ней полей, лесов и рек.
Я другой страны такой не знаю,
Где так вольно дышет человек...”

Я поволі вийшов на гору по Інститутській і опинився перед ворітьми “палацу смерти”. З очайдушністю, що з’являється лише в критичні хвилини, вскочив у фіртку.

Два енкаведисти, перегородивши шлях багнетами, перевірили покликання, потім люто глянули мені в обличчя й показали на будку. У будці озброєний енкаведист виписав мені перепустку. Тільки я взяв її, — з-поза будки вирости два автоматчики і, звиривши перепустку з моїм паспортом, показали мені головні двері. Відчинивши двері, я знову вліз між двох автоматчиків, які, після перевірки, сказали мені йти на перший поверх. У коридорі озброєний енкаведист після останньої перевірки сказав мені число кімнати... Таким чином, перейшовши чотири варти, я, нарешті, опинився в “чистилищі”.

*) Від Інститутської вулиці, на якій містився будинок НКВД.

Я твердо вирішив іти второваною дорогою — дорогою сміливої брехні... Циганкуватий офіцер, тримаючи перед собою мою анкету, невинно запитав мене, хто я й чого прийшов до нього. Ця бісівська гра не була для мене новинкою, і я, з усієї сили стримуючи спокій, назвав своє прізвище, фах і сказав йому, що мене сюди покликали.

“Ага! Пригадую,” пробурмотів циганкуватий диявол з ехидною посмішкою. “Ви працювали з Миколаєнком і Добровольським у кінофабриці...”

Я сказав, що так.

“Пригадуєте, що вони з вами говорили? Ми, звичайно, знаємо, але хочемо, щоб ви підтвердили.”

“Безперечно, пригадую... Говорили про сценарії, фільми, закони драматургії... Коли бажаєте, я розкажу вам докладно...”

Енкаведист вліпився в мене прижмуреними хижими щілинками.

“Не прикидуйтеся дурачком!... Що вони говорили вам про Сталіна і політбюро?!”

У мене під пахвами полився піт.

“Як говорять усі громадяни Советського Союзу про любимого вождя і його соратників...”

“А може навпаки?”

Мої нерви натягнулися до останнього тембру.

“Якщо б навпаки,” сказав я зопалу, вхопившись за одну-єдину соломинку порятунку, “то я відразу повідомив би вас чи іншого співробітника НКВД...”

Бувалий енкаведист сприйняв мої слова без особливого захоплення.

“Свежо предание но верится с трудом,” сказав він, пропікаючи мене колючими очима. “Але я вам хочу

повірити... Запам'ятайте ваші слова... і йдіть до дому."

Я знову зовсім несподівано виліз на білий світ...

Цього літа я виїхав у відпустку до села Д і зустрівся з своїм батьком. Я його не бачив дев'ять років і не впізнав його. Це був старий, жовтий, кволий, беззубий дід з вицвілими очима. Зацькований і стероризований комуністами, він доживав останні свої дні в сестриному хліві. Він був у жалюгідному лахмітті, живився хлібом і водою й ночами крадькома виконував по селах християнські обряди. Він упав мені на груди й заридав, як дитина.

"Сину," шепотів він і шорсткою долонею гладив мені обличчя. "Ми бачимося востаннє..."

Він сказав правду. За кілька тижнів після цього побачення я дістав у Києві від матері листа. Мати писала, що енкаведисти однієї ночі схопили батька й дядька Захаря Синельника й обох вивезли до Вінницької тюрми, а наймолодшого мого брата Бориса запакували під Камчатку у штрафні батальйони. Вона писала далі, що тітка Параска — Захарова дружина, збожеволіла. Її забрали до будинку божевільних, а тринадцятилітнього сина Володю вигнали з хати, і він став безпритульним.

Я, як загнаний звір, відчував безвихідь. Мені тяжко було дихати гнилим задушливим советським повітрям. Мені тяжко було дивитися на спотворену опоганену землю. Але я в безнадії кріпився, щоб хоч допомогти нещасній матері й безталанним сестрам, що лишилися безпомічними, матері й сестрам — родині ре-

пресованого "ворога народу", яким не давали праці, не давали проходу, з яких комуністичні дегенерати глузували і зневажали...

Я з великими труднощами перетягнув їх з села до Києва. Сестер повлаштовував у жидів наймичками, а з матір'ю виїхав до глухого містечка Брусилова вчителювати, і так врятувався від "ежовської м'ясорубки".

Коли в 1938 році "ежовщина" вщухла, я знову повернувся до Києва. На київських вулицях було безлюдно. Залякані кияни сиділи в мешканнях, неначе в місті була холера. Ті, що з'являлися в місті, ішли з потупленими головами, уникаючи зустрічі з знайомими. Місця зниклих українців були заповнені москалями. Страх перед агентами розбив українські родини. Чоловік боявся своєї жінки, батько й мати сина, а сестра брата. У кожного в серці ссав хробак недовір'я. Кожен боявся своєї тіні, боявся стін, стелі, підлоги, які в Советчині мали вуха.

Я зовсім відчужився від людей. При зустрічі не вітався зі знайомими, а вони не віталися зі мною, бо я не вірив їм, а вони — мені. Навіть порвав зв'язки з братом Юрієм. Він жив за кілька кроків від мене, але ми уникали один одного, бо хтось із нас міг у "палаці смерті" під тортурами духово зламатися і за собою потягнути брата і всю родину.

Я переживав такі душевні муки, що хотілося впасти на землю, їсти її й ридати. Мої муки збільшилися, коли мати, побувавши в рідні, повернулася до Києва з страшними вістками. Вона подала від батька листа. Цього останнього листа батько написав з ворошиловградського концтраку дуже жалібно, великими по-

крученими літерами. Він був сліпий... Він писав, що в нього в большевицькій неволі повитікали з орбіт очі, а обличчя взялося струпом... "Я лише благаю в Бога смерти..." говорив він. "О, Господи! Як би я хотів перед смертю побачити своїх діточок... Я ж їх так мало бачив... Я ж на них не надивився..."

Я горів негасимою ненавистю до Советчини... до звірів у людській подобі. Я їх палив би, втоптував би в землю. І не мав би перед Богом найменшого гріха, а перед законом справжньої справедливості — вини й кари. Адже ж коли б московські комуністи чинили таке саме на французькій землі з французами, на англійській з англійцями, на американській з американцями чи французи, англійці й американці зробили б інакше?...

Я хотів діяти... У повітрі пахло грозою. Я чекав її, як сліпий світла. Ця гроза могла нас ввести... або вивести з життя. Я, зочайдушнілий, був готовий до всього. Тому, коли імперіялістичні союзники — Московія й Німеччина — розірвали Польщу і з Західної України просякнули в Київ українські націоналісти, я відразу зв'язався з ними.

Я заговорив з ними такою мовою, немов би я поїхав до Києва з зовсім іншого світу. Я заговорив мовою мільйонів невільників, що в них уста були замкнені залізними замками. Я викидав спраглими устами з глибини своєї душі заховану страшну правду, що за неї мене енкаведисти закопали б живим у землю. Західні українці дивувалися, що після двадцятидворічної масакри української душі й тіла в советській Україні лишилися українці. Але я був українець. Його ніхто

не виховав у мені — ні таємна політична організація, що в ній я не був ніколи, ні моя стероризована родина, а лише він — московський червоний диявол...

Я хотів діяти! — але в заляканому українському оточенні тяжко було діяти, тому я вирішив пробитися на Західну Україну. Я пішов до своєї цілі потаємними стежками, і мені вдалося. Мені, політично підозрілому, вдалося виїхати туди, куди попадали лише партійні магараджі та небагато "стійких" безпартійних попутників, добре пересіяних на енкаведистській віялці. Свій щасливий виїзд я завдячую лише сліпому випадкові...

Усе склалося якнайліпше. Кремлівський фаворит Олександр Корнійчук якраз тоді був на поклоні в Москві, лишивши на своєму місці свого швагра Натана Рибака. Мої друзі письменники прочистили мені до нього дорогу, і я вступив до його кабінету. Сказавши йому, що хочу їхати до Львова, я з завмерлим серцем чекав на відповідь. Але він мовчав...

"Я хочу," сказав я, "у найскладнішій ситуації довести свою відданість батьківщині..."

"Добре," відповів він. "Сподіваюся, що ви це зробите."

"Я це зроблю," сказав я.

"Я вірю, що ви це зробите. Отже ви поїдете до Львова на пропагандивну працю."

З такої легкої перемоги я мало не вибухнув сміхом.

Він написав мені від спілки письменників рекомендацію. В ній сиділи всі боги, бо в НКВД, де я діставав перепустку через кордон, не спитали в мене ні про моє соціальне походження, ні жадного слова з мого порученого життєпису.

Другого дня я вскочив у “буржуазну” Західну Україну. Це був зовсім інший світ: я дивився на нього широко розплющеними очима. До запечатаного кордону, що далі ділив підсоветську від “визволеної” Західної України, я їхав голодний, бо на жодній підсоветській станції не міг купити шматка хліба. По підсоветських залізничних станціях тинялися обдерті, бліді, похмурі советські робітники й колхозники. Вони сумними і втомленими очима дивилися на поїзд, чекаючи викиненого з вагона шматка недоїденого хліба. По другому боці кордону стояли купи різнородної їжі, і між здоровими, свіжими людьми, що були набагато ліпше одягнені в будень, як у Советчині в свято метушилися голодні советські пасажири, хапаючи цілі оберемки їжі. Я також кинувся на їжу, накупив усього на десятеро людей і майже все це добро покинув у Львові в вагоні.

Я працював у радіокомітеті як редактор літературного відділу. Працював добре, щоб викликати до себе довір'я і збити диявола з пантелику. О, я вів хитру політику! Для відводу “всевидючого ока” нібито приятелював з двома ідеологічно витриманими, але бездарними й тупими комсомольцями. За цю “дружбу” я виконував за них працю і ні за що виплачував їм гроші. Я з ними волочився вдень, де б могли мене бачити сексоты*). Вечорами, під покривом ночі прошмигував до місцевих українських патріотів, і вони мене знайомили зі своїми людьми...

У Львові я збагнув, що світ не є такий поганий як це мені здавалося. Що в житті можна навіть мати

*) Секретные сотрудники (секретні агенти).

приятеля. Серед таких людей я почував себе, як у ширшому світі, і мені зовсім полегшало, коли я витягнув свою матір з советського пекла до ще не “освоєної” буржуазної Європи.

Я йшов з друзями слизькою визвольною дорогою. Знав, що на цій дорозі щохвилини можу впасти, але вона мене вабила, тягнула, так тягнула! — як сонце стебелину, і я, зачарований нею, непохитно посувався далі...

Тимчасом світ нестримно котився в провалля другої світової війни. Ми були впевнені, що лише на руїнах червоного фашизму відродиться в колі вільних народів українська суверенна держава. В цьому напрямку працювало українське революційне підпілля. Тому, коли зударилися дві фашистські потуги, я взяв свою матір за руку і пішов у підпілля.

На другий день війни мене советчики кликали до війська. Але я не пішов захищати зненавиджену “советську родіну”. Я не захищав її так само, як ті мільйони українських вояків, що в перші дні позастромлювали свої кріси у землю. На третій день за мною приїхав “чорний вброн”, але в моєму мешканні було порожньо...

Тридцятого червня 1941 року, після приходу німців до Львова, мене друзі вивели з підпілля...

Я з перших днів визначив німецьку тактику в окупованій Україні. Це була та сама московська тактика. Одні й другі хотіли багатой землі й білих рабів. Тому українські патріоти стали боротися на два фронти.

Ми почали діяти в підпіллі. Але мені не сиділося у Львові. Мене кликав Київ! Тимчасом за українськими

патріотами полювали гестапівці, як передтим — енкаведисти. Але підпільники розбрелися по всіх містах і селах України. В першій половині липня я з кількома підпільниками пробився до Житомира. Житомир ще димів... але там уже діяли українські пробойовики. Вони під носом німців розповідали українським робітникам і селянам про німецькі загарбницькі цілі в Україні. Гестапівці влаштували за ними справжні лови. Їм допомагали замасковані московські агенти, які пролізли в німецькі цивільні й військові уряди.

Ми дісталися до Хвастова. У Хвастові, в колишній советській районній друкарні, ми таємно почали видавати протинімецьку і протибольшевицьку газету "За Самостійну Україну". У ній ми закликали український народ боротися з обома окупантами.

Це були тривожні дні. На неустабілізованому фронті ми знаходилися між гестапівцями й енкаведистами й постійно дивилися смерті в очі. Нас селяни любов'ю й гордістю називали віщунами волі й піклувалися, як рідними синами. На нас дивилися з надією, всупереч німецьким наказам, почали ділити землю. Українці одним замахом змели з себе большевицький намул, нанесений двадцятидворічною московською повинню, і незнищені церкви, просвіти, національно-культурні домівки тріщали від натопву. Це був величезний здвиг розкованого Прометея. Українці заговорили в голос про недовговічність німців, і про українську вільну демократичну державу.

Перебрані в селянську одягу, ми ходили між селами, а вечорами видавали газету й кидали на села. Одного дня нас гестапівці схопили і відтранспортували до Львова. Ми опинилися в підвалах страшної

донцької тюрми. Це була фортеця жаху й смерті, улажена за московсько-комуністичними зразками. Сидячи у восьмій підвальній камері, я чекав від німців вироку смерті. У цей час у Харкові (я довідався про це пізніше) большевики позаочно засудили мене, як німецького шпигуна, до смертної кари й оголосили поза законом. Цей вирок оголосили по радіо й надрукували в газетах...

Мені пощастило передати листа до митрополита Шептицького, який, разом з іншими, поручився за мене, і я несподівано вийшов на волю.

В Україні німці большевицькими методами розправлялися з українцями. Вони справді неначе змагалися з комуністами, хто більше винищить людей, хто більше спалить міст і сіл, хто більше осиротить дітей. Український народ жадібно чекав німецької загибелі, яка неминуче наступала. Але по слідах одного звіря йшов відживлений американцями ще гірший, і знов душував Україну. В Україні знову текла кров... Я в розпачі думав: невже один звір упаде, а другий тріюмфуватиме на його могилі? Невже західні демократичні держави пережили военний жах на те, щоб замість брунатного фашизму запанував червоний? Замість Гестапа — НКВД? Замість нацистського терору — комуністичний?

Я не вірив... Не на те західні демократичні держави понесли такі великі жертви, щоб після перемоги понести ще більші.

Моє переконання з кожним днем зростало. Я... і тисячі... мільйони моїх земляків озброїлися вірою, що західні союзні армії після капітуляції Німеччини

вирушать проти ще жорстокішого душителя волі — Советського Союзу. На них чекали в лісах України, Білорусі, Прибалтики і в кавказьких горах загони озброєних повстанців. У мене на radoщах лилися сльози, що нарешті настане час, коли всіма барвами засяє мир і воля в усьому світі... і в моїй спрагненій Україні...

Але суворя дійсність це перекреслила. Я в розпачі думав: які великі жертви незабаром понесе знесилене людство? Скільки згасне міст і сіл? Скільки виросте нових могил?...

Колесо неблаганної історії крутилося... Підступні енкаведисти залили американську, англійську та французьку зони Німеччини і влаштували за втікачами з советського пекла полювання. Я годинами лежав з застиглою кров'ю і з жахом дивився на померклий світ, бо втратив віру в добро. Так, для мене й мільйонів моїх недостріляних братів — це був кінець світу! Я... Слухайте! Кати мого народу, що безневинно мучили мене з коліски, замордували мого батька, вислали в тундри мого брата, морили голодом і вигнали з домашнього гнізда мою родину, тепер нарекли мене ворогом демократії... ворогом волі... ворогом мого народу... Нारेкли мене зрадником батьківщини лише за те, що я став у своїй обороні... в обороні своєї родини... в обороні свого народу та його волі... Мене нарекли зрадником, що я хотів вилізти з земного пекла і на одну мить відчутти людську радість... Мене нарекли зрадником... А, зрештою, я вже за залізними дверима чекав, чи ствердять дияволове обвинувачення споборники християнської справедливості...

Ч А С Т И Н А   Д Р У Г А

2. ПОРВАНІ ДОРОГИ

I

У тюрмі я переживав подвійні душевні муки. З утратою віри в добро я також утратив віру в людину, і світ для мене став порожнім місцем...

Мене продав дияволу мій приятель, якого я вважав за рідного брата. Я ділив з ним останню крихту хліба й свою жалюгідну одіжу. Я любив його, вірив йому і пішов би за нього в саме пекло! — і він мене продав... Коли енкаведисти посадили його зо мною в авті, як це роблять вони з провокаторами, щоб відтягти від них підозріння, в нього був вигляд невинного ягняти... Ніхто не сказав би, що в цьому ягнятї сидів скажений пес... Ні! Я мушу про цю трагічну людину докладно розповісти, бо ті, що не жили в Советчині, її чортячого вчинку не зрозуміють ніколи!

У першій половині травня 1945 року західні союзні армії, які визволили з німецької неволі каторжан, катетників, советських полонених, утікачів, були здивовані, що люди, які пережили в Німеччині страшні муки, відмовилися їхати додому — до "демократичного" Советського Союзу. Ці мільйони складали десятки на-

цій і народів, що їх землі Московія окупувала давніше, а також — після вересня 1939 року. Поміж цими нещасними було близько п'яти мільйонів українців. Українці відмовилися всі: старі й малі, сліпі й каліки, вчені й неписьменні, недостріляні касетники, недовиморені голодом полонені, примусові робітники, не кажучи про політичних утікачів, що використали війну — як нагоду пробитися через воєнні пожарища в демократичні держави. Вони всі відмовилися від рідної землі, батьків, братів, сестер, дітей в ім'я волі, що їй очікували дістати у Франції, Англії, З'єднаних Державах Америки й Канаді, бо були впевнені, що ці країни, з християнськими засадами в житті, знають, що таке Советський Союз і що в ньому діється. Поголоски про диявольську угоду між Рузвелтом, Чорчилем і Сталіном*) викликали в них усміх. Але цей усміх відразу погасили вістки про легальні роз'їзди в західних окупаційних зонах советської таємної поліції НКВД.

Можна собі уявити, яке було в цих нещасних душевне почуття, коли вони енкаведистів побачили на власні очі. Серед американців! Легально! Бідні люди припишкли у закутках бараків...

Але в перші дні енкаведисти простолюддя не займали. В першу чергу "цікавилися" інтелігенцією, особливо письменниками, журналістами, науковими й політичними діячами, щоб ті не зіткнулися з демократичним світом і не відслонили перед ним советського завіси. Тому ці люди в обличчі небезпеки перші з перших започаткували скитання по Європі. Вони несподівано зникали з колишніх німецьких невільничих табо-

*) Угоду в Ялті, що згідно з нею громадяни Советського Союзу могли повернутися додому.

рів і мужньо пробивалися на захід, переборюючи всі перепони, яких на шляху було чимало. Плян був принабливий, але фантастичний: перейти з Німеччини й Австрії до Швейцарії чи Франції, а звідти продертися до Англії або обітованої Америки...

У цій тяжкій ситуації я став перед дилемою: упасти або вломитися в зачинені двері демократичного світу.

З цим непохитним рішенням я таємно покинув південно-східну австрійську землю й з маленькою валізкою став пробиватися до Тиролю. Там перед капітуляцією Німеччини працював у каменоломах мій брат Юрій. Я мусів його відшукати і пробратися з ним до Швейцарії...

Дорога була далека, незнайома, важка й небезпечна. А найгірш — голодна. У моїй валізці, наповненій рукописами й кількома книжками та любимими малярськими полотнами, не було й крихти хліба. Знемігшись від голоду й втоми, я по кількох днях подорожі вступив до невеличкого табору, щоб трохи перевести дух і підкріпитися, бо далі вже не міг іти.

Цей табір знаходився в довжелезному гірському селищі Пегам — між Радштадтом і Бішофсгофеном — у переддвер'ї Тиролю. Мені пощастило відразу зустрітися з моїми земляками. Я мав невеселий вигляд, і дві землячки запросили мене до кухні, а потім до бараку.

У барачному переділлі з кількома двоповерховими ліжками мешкало кілька людей. Віра й учительова дружина, які частували мене в кухні, високий сивовусий учитель і Вірина восьмилітня худенька дівчинка. Всі

походили з Дніпропетровська. Вони з довір'ям і українською щирістю розповіли мені все про себе, назвали свої прізвиська і спитали, звідки я і як звуся. Це без сумніву були чесні й свідомі українці, тому я без вагань сказав, що походжу з Києва, але для безпеки назвав себе Олександром Гаєвичем.

Вони зі страхом говорили мені про советське поклонання за людьми, особливо за українцями, і про можливість примусової репатріації на "родіну". При цьому вчитель похмуро сказав, що він не думає повертатися додому, і з суворим обличчям чекав на мою відповідь. Чим я міг його потішити, коли в складній ситуації сам не знаходив відповіді?

Змученого думками вчителя підтримала Віра. Ця змарніла з вицвілими очима жінка зазнала в своєму короткому віці стільки мук, що мені зробилося ще тяжче. Під час колективізації енкаведисти замордували в дніпропетровській тюрмі її батька — простого селянина, матір вислали в Азію, її, ще зовсім дитину, віддали на "перевиховання" до дитячого будинку. Там вона зросла і звідти вийшла заміж за советського офіцера. Але в перші дні війни її чоловіка енкаведисти розстріляли, а десь за рік гестапівці схопили її й відіслали в ці далекі гори. Три роки пропрацювала вона в Пегамі на тяжкій чоловічій роботі. Порепані її руки були з неймовірно розширеними пальцями. Вона ненавиділа кожну грудочку цієї землі, але сказала, що з каторги на каторгу не поїде. Під впливом її розповіді лише тяжко зітхнув, подякував за гостину й узявся за валізку. Вчитель стурбовано спитав, куди я йду.

"Посунуся далі," понуро сказав я.

"О, ні!" запротестував він. "Ви так далеко не йдете. Ми вас мусимо поставити на ноги."

Я подякував, але сказав, що десь у цій околиці живе мій брат, і я конче мушу його відшукати.

"Добре," згодився вчитель. "Але звідси американці не випускають нікого. На перехресті Зальцбург-Вішофсгофен стоять сильні військові пікети."

Хоч перебування в цьому таборі не віщувало нічого світлого, але вибору іншого не було. Я мусів приглянутися й зорієнтуватися і при нагоді "змайструвати" собі якісь документи. Тому я згодився й віддав свою валізку з моїми справжніми документами на охорону вчителю. Вдень здебільшого сидів у бараці, а спати йшов до колишньої їдальні, де покотом лежали подорожні.

Я уважно приглядався до цього табору. Він нагадував мені ярмарок, де без упину метушилися різношерстні люди. Одні приходили, інші таємниче зникали. Між американськими танками й автами вільно проскакували советські з розчепіреними червоними зірками машини. У таборі раптом поширилися чутки, що цими днями приїдуть сюди большевики забирати українців на "родіну". Люди не знаходили собі місця. Дехто з полонених і кадетників, що ще вчора проклинали комуністичний режим і з ненавистю говорили про московську "родіну", принишкли, понуро заглибилися в думи й після цього нараз поначіплювали до піджаків червоні стрічки, а до кашкетів саморобні червоні зірки й загаласували, що перевишають на деревах "необятної родини*") всіх зрадників і коляборантів, що своєю пра-

*) Неосязної батьківщини.

цею в німецьких фабриках допомагали німцям воювати проти товариша Сталіна й Советського Союзу. Вони почали грати в карти, пити награбовану в німецьких селян горілку й тероризувати новоприбулих подорожніх. Для безпеки я прикинувся “наївним” і на їхні питання відповідав, що поїду “додому” разом з ними. А тимчасом примусово вивезені втікачі потайки питали в американських вояків, що вони будуть робити з українцями, які не хочуть їхати до Советського Союзу. Одні вояки розводили руками, а інші з подивом або підозрою дивилися на дивних людей, що відмовлялися від батьківщини. Зрештою вояки нічого певного самі не знали і спрагненим правди нічого певного не говорили. Ця непевність долі ще тяжче засмутила нещасних. Але з неї бив незгаслий промінчик надії. Примусові робітники й політичні втікачі, знаючи, що вдома на них чекають допити, концентраки й розстріли, не втрачали віри в справедливість західного світу.

Це був тривожний час: бідні люди, що випили в советській і нацистській неволі стільки мук і терпіння, з завмерлим подихом гляділи на знак терезів своєї дальшої долі. Я дивився на них з великим жалем і співчуттям, бо був у їхній шкірі. Більш знайомих до яких мав трохи довір'я, переконував, що західний християнський світ ще не впав так низько, щоб піти з азійськими виродками по диявольській дорозі. Але тріщина недовір'я в людських душах поширювалася. Вона також поширювалася й у моїй душі, наперекір здоровій логіці...

Якось у ці тривожні хвилини я в таборі познайо-

мився з одним земляком. Звався він Євген Скляревич. Цей міцнозбудований юнак зі щирою усмішкою, що відкривала йому трохи перерозвинені зуби, походив з Києва. Він мав середню освіту, був палким українським патріотом і великим прихильником мистецтва. Очевидно, це відразу нас зблизило. Він з усією відвертістю сказав мені, що з німецької неволі не повернеться туди, де без вини замордували його батька.

“А може ви щось почуваєте за собою?” спитав я, як питає людина, що ніколи не була в Советському Союзі.

“Хіба те, що був в Європі... А що німці привезли мене сюди у замкненому товаровому вагоні, — це для большевиків неважно... Важно, що я бачив Європу, а такі люди в Советському Союзі небезпечні. Та, зрештою, ви краще за мене знаєте... Ех! Жаль лише моєї бідної матері...”

“Щось знаєте про неї?”

“Знаю, що в Києві... виглядає й виплакує очі. Але вона мусить зрозуміти, що на чужині я збережу собі життя, а якщо повернуся додому, то втратить мене назавжди.”

Говорячи про наше теперішнє правне становище, він спитав:

“Чи американці можуть нас примусово репатріювати до Советського Союзу? Як ви думаєте?”

Я відповів, що намагаюсь думати навпаки, бо інакше це розійшлося б з Божими й людськими законами.

“Але ж американці з большевиками в союзі?”

“Ну, то що? Все одно цього не може бути.”

Він важко зітхнув.

“Коли б американці віддали нас большевикам на

муки і смерть, — ми їх прокляли б... І вони втратили б ту віру й симпатію, з якою дивляться на них поневолені народи.”

Ми сприяли собі, мало-помалу відкрили один одному душу й у великій біді стали нероздільними приятелями. Я не побоявся відкрити йому своє власне прізвисьце... і навіть запропонувати йти зо мною в дорогу...

Між тим кожен день приносив тривожні вісті. Хтось сказав Зінькові (так я звав Євгена), що бачив, як у Бішофсгофені большевики серед білого дня втягнули під загрозою револьверів якогось скитальця до авта. Коли про цей розбій перехожі люди повідомили американців і американці наздогнали й запитали советчиків, кого вони схопили, то ті відповіли, що воєнного злочинця. Американці похвалили їх за пильність. А советчики з глузливими усмішками на адресу “шоколядників”*) повезли нещасну жертву до своєї окупаційної зони.

Зляканий Зінько намагався прикрити свій жах жартом. “Намазуймо п'яти,”**) сказав він, показавши на гори. Ситуація була така погана, що, справді, треба було якнайшвидше “намазувати п'яти”. Тому ми відразу вирішили зникнути з табору, хоч за кілька кроків могли наткнутися на небезпеку, бо американці дали пильно охороняти дороги. Але найнебезпечніше було влізти в руки деяким знахабнілим советським полоненим. Вони озброєними ватагами вільно полювали за скитальцями й тероризували їх, а то й тягли у гори і вби-

*) Так большевики називали американців.

**) Готуймося до втечі.

вали. Ці жадібні крові люди, здебільшого колишні комсомольці й комуністи, найбільш з-поміж інших сподівалися врятуватися від сталінської пімсти, не забуваючи, однак, про те, що Сталін їх також зарахував до зрадників “родіни”. Тому вони вирішили зрегабілізувати себе перед “отцом”*) советського народу терором і екзекуціями над своїми земляками, що відмовилися їхати або, заломившись, стояли на розпутьті.

Отже дорога в Австрії була тяжка й немилосердна. У цій черствій країні ви не могли дістати шматка хліба за гроші, бо, поперше, гроші мали малу вартість, а, по-друге, австрійці ненависним чужинцям, навіть за купу грошей, їжі не дали б. Лише винятково можна було щось виміняти за цінні речі. З цінностей я мав рукописи, одну з своїх книжок, кілька звинених образів і годинника. Рукописи, друкована книжка й малярські полотна в ці темні часи були нікому непотрібні, але для мене найцінніші. Я вирішив зберегти їх за всяку ціну. Тож лишався лише годинник. Я віддав його Вірі, а вона з учительовою дружиною десь виміняла кільканадцять бляшанок м'яса...

За одним щастям прийшло друге. Якось я, зайшовши до порожнього таборового бюро, де ще недавно господарювали німці, натрапив на чисті блянки з штампами залізничної станції. Це була велика знахідка! Залишалося ці блянки лише виповнити прибраними прізвищами і відповідним текстом, тобто, що ми працювали на залізничній станції робітниками. За годину наші довідки були готові: моя на прізвисьце Олександра

*) Так у Советському Союзі комуністи називають Сталіна.

Гаєвича, а Зінькова — Євгена Полтави. Обидва записали себе громадянами колишньої Польщі. Отже ми мусили й у демократичному світі йти старою дорогою — дорогою брехні, по якій ішли в большевицькій і нацистській дійсності...

Маючи в кишені сфальсифіковані посвідчення, а в валізці консерви, я вже міг з приятелем пуститися гірськими стежками в дорогу. В цій дорозі треба було оглядатися на всі боки. Нас могли схопити енкаведисти, затягнути в авто й відвезти на советську "родіну". Коли б ми це лихо обійшли, то нас з ненависти до скитальців могли б віддати большевикам послужливі австрійці. Нас також могли затягнути в гори "почерво-нілі" советські полонені й кацетники та десь на гілляках повісити. Крім цієї біди нас могли зупинити американські патрулі й за порушення заборони вільної подорожі кинути до тюрми. Але, не зважаючи на ці фатальні перешкоди, я був готовий пробиватися в глибину центральної Європи. Я дуже радів, що в цій дорозі, матиму надійного супутника, бо як не є, а двоє краще, як один. У скрутному становищі одному можна було б врятуватися і винести з собою у світ вістку про долю другого. Щоб бути з чистим сумлінням, я ще раз сказав Зінькові, щоб добре зважив свій задум з можливими наслідками перед тим, як винести остаточне рішення. Він ще раз підтвердив свою згоду.

Передо мною виникла проблема: що мені робити з моїми справжніми документами? Схоронити чи знищити? З великим ваганням всунув їх поміж свої рукописи.

Над вечір, напередодні відходу, я зайшов до своїх земляків, що так великодушно прийняли мене до своєї "господи", попроситися. Вони мене покликали до вечері. В цю мить проти бараку зупинилось якесь авто. Віра глянула у вікно і з жахом прошепотіла:

"Большевики!"

Учитель з дружиною застигли, а дівчинка насторожилася. В цю хвилину Віра кинулась до дверей.

"Тікайте! Вони йдуть до нас..."

Я спинив її.

"Сідайте... і спокійно вечеряйте..."

До бараку ввійшло три енкаведисти. Перший вусатий, подібний до Будьонного, був в однострої советського піхотного лейтенанта, а два інші, з нахабними обличчями, в одностроях советських підстаршин. В усіх на раменах блищали лапаті царські пагони, на грудях ордени й медалі, а на кашкетах червоні п'ятикутки. Енкаведисти похмуро привіталися і, зухвало зміривши мене, спитали, що я за один. Я спокійно відповів, — що колишній робітник місцевої залізничної станції.

"Едите на родину?"

Я, звичайно, відповів, що так.

"Будьонний" високопанським рухом поставив на стіл бляшанку американської кави й наказав жінкам зварити її. Господарі й гості сиділи мовчки, аж поки вчительова дружина не подала на стіл каву. Сталінці страшно засьорбали, дико наполягаючи на американські кекси й шоколяду, а Вірина дівчинка жадібно вп'ялила в них очі.

"Де це ви потягнули?" глузливо спитала Віра.

“Ми не тягнемо,” гордо відповів “Будьонний”.
“Ми дістаємо те, що нам належить.”

“Належить? Ха-ха-ха!”

Советчики люто витріщили очі.

“Так,” сказав “Будьонний”. “Хто шоколядникам
виграв війну? Ми виграли!”

“Ось як!” засміялася Віра й хотіла щось додати,
але лише махнула рукою. “Будьонний” в’їдливо
процідив:

“На родині, любя, про все дізнаєшся.”

“Хто дізнається, а хто й ні...” випалила Віра.

Учителя ця розмова стривожила і він засовався.
“Будьонний” з презирством витягнув до Віри шию.

“Ти — не поїдеш на родину?”

“Не поїду! В мене нема батьківщини!”

Енкаведисти зайшлися сміхом. “Будьонний” витер
рукою вуса й перекривив її:

“Не поїду! Яка ти грізна?! А куди ж ти? — до шо-
колядників задумала?”

“У землю... або в Україну, але тоді, як чорти
вхоплять вас і вашу “родину”.

Вона упала на ліжку й заридала. Над нею завере-
щала перелякана дитина. Учитель з дружиною зігнули
голови й мені здавалося, що вони хотіли провалитися
крізь землю. В бараці для одних і других стало тісно.
Цю неприємну атмосферу порушив підстаршина з азій-
ськими випнутими вилицями:

“Облиш її, товаришу лейтенанте! Вона хвора...”

“О, да!”

“Вона скоро отямиться...”

“Звичайно!” ехидно сказав “Будьонний” і підвів-
ся. За ним вийшли обидва підстаршини.

Коли земляки прочунали, я щиро подякував їм за
гостину й почав прощатися.

“Чому це ви дякуєте?” стурбовано спитав учитель.

“Я завтра відходжу.”

Він з сумом глянув, але сказав:

“Я не знаю вас, але схвалюю ваш задум і благо-
словляю вас у дорогу. Ідіть з Богом... Якщо знайде-
те десь притулок, то не забудьте про нас.”

Я відповів, що постараюся не забути.

“Бережіться наших людей,” промовила Віра. “Зна-
єте, які тепер люди...”

Я їм ще раз подякував за гостинність і, вийшовши
з бараку, розповів Зінькові про советчиків, про їх до-
пит та інцидент між ними і Вірою. Зінько з переляку
нічого не сказав, лише подивився на мене вираченими
очима. Я почав його заспокоювати.

“Ця бестія може налетіти вночі...” сказав він трем-
ливим голосом.

“Дурниці! Це не так легко... тут американці.”

“Я не вірю американцям... Ми мусимо вийти
сьогодні!”

“Проти ночі?”

У нього в нервовому збудженні затремтіло
підборіддя.

“Я не лишаюся тут жадної хвилини!”... і попря-
мував до бараку взяти свої речі.

“Як хочете,” сказав я. “Але мені буде дуже сумно,
коли ви на першому кілометрі вскочите советчикам
або в ліпшому разі — американським патрулям у руки.”

“Добре,” сказав він замогильним голосом. “Я по-
кладаюся на вашу відповідальність.”

Другого дня на світанку ми насторожено, як злочинці, подряпалися гірськими стежками в напрямку Інсбруку...

II

За Бішофсгофеном ми зійшли з гір і крадькома обійшли табір советських полонених, звідки котилися п'яні співи й лунали револьверні постріли. В цьому таборі вже сидів енкаведистський репатріаційний штаб, готуючи перші свої жертви на "родіну". Маневруючи між горами і залізничною колією, ми, десь перед дванадцятою годинною, прибули до залізничної станції Шварцах Сант-Вайт.

Вона стояла в глибокій балці між високими горами, з яких звисали зеленкуваті готичні вілли, немов ластів'ячі гнізда. Я відразу довідався, як нам їхати до Інсбруку.

У ті дні ходили лише товарові поїзди військового призначення. Особові поїзди стояли на глухих коліях, де зупинилися під час капітуляції. Тому одні біженці мешкали в вагонах, чекаючи пасажирського руху, інші, сміливіші, чіплялися до американських товарових поїздів і вимандрували з зачарованого кола. Американці одних згнали, на інших не звертали уваги. Зігнані бачили, що їм нічого не загрожує, знову чіплялися й їхали далі. Добре вивчивши добродушного господаря, ми над вечір непомітно вчіпилися до мюнхенського поїзду і залізли до кондукторської будки.

Увесь час сів гірський холодний дощ. Ми дригоніли від холоду. Але це було непогано, бо холод і дощ

відганяли від нас сон. Близько третьої години ночі ми вилізли у Верглі*), а поїзд пішов до Мюнхена.

У Верглі з залізничного двірця, після важких бомбардувань, не лишилося каменя на камені. Змокрілі, обдерті, обскубані люди снували між побитими й обгорілими вагонами. До ранку було десь зо дві години. Тому я й Зінько влізли між скитальців до обгорілого вагону й лягли на мокрій зболюченій підлозі.

До ранку ми передригоніли. Ранок не приніс нічого ліпшого. У Верглі на ріці був зірваний бомбами залізничний міст. До Інсбруку поїзди не йшли. Ми вирішили перебратися на другий бік і переїхали поромом через річку.

Але на другому боці поїзди також не ходили. До Інсбруку можна було лише дістатися пішки або вчіпитися до якогось цивільного авта, але для одного й другого треба було мати перепустку від американської військової влади. З цього становища вихід був лише один: піти до американської командатури і просити перепустки. Найближча командатура була в Крамзах**).

В командатурі молодий американець прочитав наші довідки і, сказавши, що перепусток тепер не видає, порадив нам іти до чужинецького табору.

Цей табір своїм місцеположенням і будовою нагадував мені табір у Пегамі. У трьох бараках мешкали москалі і змосковщені білоруси й українці. Це були молоді хлопці й дівчата, які під загрозою примусової репатріації заливалися награвованою в німецьких селян горілкою і жили як чоловіки з жінками. Ми зі

*) Місто в Тиролі.

**) Село по той бік річки поблизу Верглі.

страхом переспали в одному такому бараці й на світанку довідалися, що в протилежному бараці живуть “буржуазні націоналісти”. Між цими “буржуазними націоналістами” я зустрів бухгалтера львівського оперного театру Гевка і його родину, артистку Слюсарівну та ще кількох робітників і селян з Наддніпрянщини й Галичини, що відмовилися їхати на “родіну”. У цьому товаристві нам відразу полегшало. Земляки нам дали ліжко і вовняну ковдру. В цьому бараці ми отаборилися і в рідному оточенні прийшли до рівноваги.

Від Гевка я довідався про мого брата. Юрій жив у французькій окупаційній зоні в Брегенці. Там він мав чоловічу хорову капелю й давав в австрійських театрах концерти. Хтось з акторів театру Володимира Блавацького, що також перебував у Брегенці, говорив Гевкові, що Юркова капеля має успіхи. Я жив зустрічю з братом і з великою тугою ждав її...

Тимчасом американці почали згромаджувати у великих таборах усіх чужинців, щоб звідти відправити їх до рідних країн. Чужинці з західно-європейських країн бігли до цих таборів навипередки, але переважна більшість советських громадян від них відмовилася, а громадяни Польщі, Румунії, Мадярщини, Болгарії, Чехословаччини і Югославії, що їхні держави після німецької окупації окупували більшовики, до цих таборів не поспішали. Вони далі сиділи в австрійських і німецьких селян, або в маленьких таборах, де їх захопив кінець війни, і чекали на дальший розвиток подій. Такий табір американці створили поблизу Крамзаху — в Куфштайні.

Першими рушили до цих таборів деякі советські полонені, кацетники, а з примусово вивезених до Ні-

меччини — колишні комсомольці й комуністи, здебільшого московського походження, сподіваючись першостю у виїзді викликати в більшовиків до себе довір'я і, таким чином, охоронити себе від кривавої пімсти. За їхнім прикладом пішли подібні люди з поневолених советами націй, у переважній частині — зденационалізована молодь. Крім того невелика частина тих, що від страху перед терором отупіла і, як загільнотизований удавом*) крілик, вирішила закінчити свої муки...

Цими днями також кількоро першунів поспішили виїхати з Крамзаху до репатріяційного табору в Куфштайні. За рештою нібито мали приїхати американці... з більшовиками. Я цьому не вірив. Але Зінько, дізнавшись, заатакував мене — покинути цей табір. Я сказав, що можу покинути й сьогодні, якщо вивідаю найбезпечніший шлях до Інсбруку.

Між іншим, цього дня я дістав у місті від одного земляка погану звістку. Він сказав мені, що бачив, як у сусідньому селі енкаведисти з американцями нагло оточили якийсь будинок, витягли скитальську родину й покwapно повезли до Куфштайну. Це мене дуже стривожило, і я вирішив вискочити з цього непевного місця якнайшвидше...

Крамзахські репатріанти, що чекали на американсько-більшовицькі авта, немов би з'їхали з глузду: горланили сороміцьких пісень, гістерично реготали, плакали й кидалися з лайкою на українців, що відмовилися від “родіни”, або раптом умовляли їх не їхати...

Однієї ночі вони прикотили з баверського**)

*) Тропічною змією.

***) Бавер — німецький селянин.

підвалу барильце спирту та притягли мішок шинки й сала і влаштували “баль-маскарад” у відокремленому маленькому бараці, в якому жила московська фольксдойчерка*) з австрійцем. Усіх їх зібралося чотирнадцять. Вони всю ніч бенкетували, не даючи нам спати. Хтось у нашому бараці зі злою усмішкою сказав: “Заливаються, як перед здохом!” — і він мав рацію...

Після п'ятики вони позасипали, де попадали, і в таборі запанувала зловіща тиша. О дев'ятій годині ранку в цю зловіщу тишу вривався шум авт і крик людей. Це були італійці. Вони прямували до Інсбруку й по дорозі заїхали на спочинок до нашого табору. Одні грали на гітарах, інші співали, ще інші купили десь напівживого коня, забили й завзято облуплювали на обід, а найтрудолюбивіші — збирали по баверських городах мушлі. Це були низькорослі, брудні, але рухливі й веселі люди. Вони говорили про дівчат і сонячну батьківщину. Вони рвалися до неї, як заблукані діти з лісу додому. А я... я тікав якнайдалі від своєї вимріяної батьківщини...

Між цими галасливими гостями я побачив одного італійця в червоноармійському однострої. З цікавості підійшов до нього ближче. У колі своїх земляків він розмахував руками й гістерично щось викрикував. У нього захоплено горіли очі й радісно світилося обличчя. Трохи пізніше я підійшов до нього, і ми перекинулись кількома словами по-німецькому.

“Звідки ви їдете?” спитав я.

“З советського полону.”

*) Фольксдойчери — люди, що в їхньому роді хтось був німець.

“Чудово!” вигукнув він і завзято почав вихвалювати Советчину...

“Думаю, що було вам там добре?” сказав я з відкритим сарказмом.

“Чудово!” вигукнув він і завзято почав вихвалювати Советчину, комуністів та найпаскуднішими словами лаяти американців і англійців. Я відразу зрозумів. Большевики начинили його своєю ідеологією й кинули до Італії в лави п'ятої колони. Але я не міг одного збагнути. Цей італійський комуніст у советському однострої гудив американців на американській окупаційній зоні й американці годували й везли його своїми автами на батьківщину... Я не диспутував з ним, бо міг стати жертвою трагічних обставин. Він зробив би на мене донос, і американці напевно заарештували б мене як злочинця, що посмів виступити проти їхнього союзника! Я думав одне: треба звідси втікати, і десь під вечір у мене блиснула незвичайна думка. Я вирішив стати з Зіньком на день-два італійцями, бо інакше ми не дісталися б до Інсбруку. Тому я зо дві години крутився коло італійського команданта, з'їв з ним дві консерви, і ми “сприятелювалися”. Після цього я сказав йому, щоб взяв мене до Інсбруку.

“Добре,” відповів він.

“Але я не сам.”

“Маєте жінку?”

“Ні, товариша.”

“Жінки я не міг би взяти, а товариша візьму.”

“Але ж ми не італійці.”

Він добродушно засміявся.

“Я скажу американцям, що ви італійці. А зрештою — це американців не цікавить. Вони б завезли до Італії самого Мусоліні...”

Трохи пізніше я виклав свій плян перед Зіньком. Цей плян був трохи ризиковний, але найкращий до здійснення. Для інших плянів були порвані всі дороги. У цій околиці було багато американського війська, а також частіше курсували советчики. Ми могли легко стати жертвою одних і других. Тому Зінько був дуже радий, що ми хоч таким способом виберемося з цього зачарованого кола.

Рано-вранці американські авта стояли готові до виїзду. Італійці поквалливо доїдали свого коня й свої мушлі. Я попрощався з приятелями, що також лагодилися при нагоді виїхати до Інсбруку. Перед відходом Гевко сказав мені дивитися в прокляту дійсність обома очима.

Ми з Зіньком з напів сумом і радістю вийшли з кімнати. Поки італійці снідали, я раптом звернув увагу на дівчину з московського бараку, що позавчора всю ніч пиячила. Цю молоду вродливу псковитяйку звали Зоєю. Вона сиділа під баракком на призьбі, дивно похитувала головою і, мов цуценятко, скимлила. Я з цікавості спитав, що з нею. Вона підняла скляні очі і в'яло опустила голову. Та в цю хвилину якась дівчина вискочила з фольксдойчерчиного бараку й зарепетувала:

“Рятуйте! Вони пропали! Вони отруїлися!”

За кілька хвилин прибула австрійська поліція. Виявилось, що чотирнадцятеро людей випили барильце деревного спирту. Фольксдойчерка та п'ять інших хлопців і дівчат були мертві. Інші конали в тяжких муках. Зоя боролася в передсмертній агонії. Австрійська поліція склала решту напівживих людей на вози й відправила до лікарні. Пізніше я довідався, що всі вони

дорогою помиралі. В живих лишився лише австрієць, але зі сліпими очима...

О дев'ятій ми виїхали.

Захопившись чудовим гірським краєвидом, я не зчувся, як, після доброго шмату дороги, почало в'їжджати авто за автом у ворота якогось табору. Це був репатріаційний табір у Куфштайні. Коли я глянув на ворота, то неначе закам'янів. На воротах стояв між двома червоними полотнищами великий портрет їжакуватого папаші*), а нижче нього на транспаранті напис: "Добро пожаловать на родину"**. Я показав Зінькові, і він з несподіванки завмер. Скакати? — майнула в мене думка. Але в цю мить авто шугнуло до табору. Мені нараз захотілося з цим автом вибухнути в повітря... Але це тривало не більш секунди. Вискочивши з авта, я потягнув ледве живого Зінька до італійського бараку. В коридорі метушилися жваві італійці. Наше становище між ними було становищем курей між качками. Ми мусіли від них найшвидше відв'язатися, бо між ними були комуністи. Вони могли відразу нас розгадати і як підозрілих, що сховалися поміж чужинцями, віддати енкаведистам.

Я пошепки сказав Зінькові вийти зо мною надвір, щоб обережно дізнатися, чи в таборівій збиранні не мешкають західні українці.

У цьому критичному становищі нам відразу пощастило. Якась дівчина показала двоповерховий барак зі стрімкими дерев'яними сходами. Коли ми підійшли до нього, я помітив на покрівлі малесенький україн-

*) Сталіна.

***) Просімо на батьківщину.

ський національний прапорець, і в мене з радости задрвеніло в серці.

Ми вбігли по сходах до бараку. У коридорі лунала рідна мова! У мені співали всі клітини... Я спитав у першого зустрічного земляка, де кімната команданта. Він з підозрою показав мені на двері й похмуро пішов за мною.

"Як звать команданта?" спитав я.

"Ласовський."

"Чи не маляр зі Львова?"

"Так, пане добродію. А ви хто?"

"Я його друг," відповів я і сказав Зінькові почекати мене в коридорі.

Це справді був маляр Ласовський. Ми радісно привіталися. Він мене познайомив зі своїм заступником Близняком. Потім до бюро зайшов мій ближчий земляк Володимир Куліш — син визначного українського драматурга Миколи Куліша. Коли я їм розповів, як саме й куди я прямував і як попав сюди, вони засміялися, мов після анекдоти. Після цього Ласовський відвів мене й Зінька до призначеного мешкання, запросивши мене на обід.

За столом Ласовський зауважив:

"Ви мусите якнайшвидше звідси вибиратися, бо, щонайменше, можете стати жертвою дурного збігу обставин. Але про це ми поговоримо пізніше. Що це за один — ваш приятель?"

Я йому сказав.

"Ви добре його знаєте?"

"Так."

"Гаразд... Я вас забезпечу на перші дні харчами."

"Але як явилу звідси?" заклопотано спитав я.

Ласовський хитро посміхнувся.

“Ви приїхали з італійцями, то з ними мусите від’їхати.”

Ласовська, висока чорнява жінка, ввічливо припрошувала мене до борщу й вареників. Іншим разом ці феноменальні винаходи української кухні я теребив би, що аж тріщало б за вухами. Але тепер, поринувши в розмову, захоплено ділюся зі знайомими своїми останніми пригодами. Між іншим я згадав пегамську історію з енкаведистами, спільний нічліг зі скомунізованими советськими полоненими й кацетниками і подорож у кондукторській будці в американському товаровому поїзді. Ласовського дружина заклопотано похитувала головою. Я добродушно сміявся, іронізуючи далі свої пригоди. Коли ввічлива господиня прибрала зі столу, подякував землякам за гостину й пішов до своєї кімнати відпочити.

У той час Близняк з Зінком обідали в їдальні. Я ліг на ліжку, але сон мене не брав. Хотілося якнайшвидше пізнати звичаї й таємниці цього енкаведистського бастиону. Тому я трохи полежав і вийшов.

Ласовського, Близняка та ще кількох довірених людей я знайшов у бюро. Ласовський, щуплий і жвавий, з трохи блідим обличчям, як це буває у мистців, щось доводив кремезному засмаглому з повільними рухами Близнюкові. Ці люди мали протилежні характери, але обидва були завзяті патріоти і тому думки їх на останні події сходилися...

За ті дні, що я провів у дорозі з південно-східної Австрії до Крамзаха, відбулися щодо скитальської долі страшні події, від яких у мене похололо в душі. Моя

непохитна віра у справедливість останньої і єдиної західно-демократичної твердині захиталася...

Було ясно, як у сонячний день: західні аліанти на чолі зі З’єднаними Державами Америки згодилися з дияволом здійснити ялтинську угоду. За цією угодою всі громадяни Советського Союзу — і між ними близько п’яти мільйонів українців, — що з політичних і релігійних причин рішуче відмовилися від всемосковського концентраку, — мусіли до нього повертатися.

Примусовій репатріації покищо не підлягали громадяни балтійських країн, українці й білоруси, що їхні землі в 1939 році відійшли від Польщі до Советського Союзу, і громадяни східно-європейських країн, що їхні держави після звільнення з-під німецької окупації окупували большевики. Всі ці люди в очах колишніх громадян Советського Союзу, що тепер піддали під репатріацію, були щасливі...

Згодившись з дияволом на примусову репатріацію колишніх советських громадян, американці на своїй зоні з великодушним жестом створили для зраджених табори, безкоштовно дали харчі і транспорт. Цьому большевики надзвичайно зраділи, бо ж вони нікому нічого не давали, а тільки всіх обдирали. Американці не хотіли втручатися в брудні репатріаційні справи й віддали їх советчикам. Ця американська великодушність здивувала і своєю наївністю розсмішила самих большевиків, бо ж вони, навіть зі своїм нахабством, цього не сподівалися.

Відразу по всій Австрії й Німеччині повиростали, як гриби, большевицькі репатріаційні штаби. Крім репатріації, зграї енкаведистів мали ще за завдання розкладати розагітовану під час війни американську

армію і в скомунізованих американських офіцерів та вояків вивідувати воєнні тайни.

Маючи розв'язані руки, енкаведисти нагло влітали автами, які їм давали американці, до українських скупчень і заскоченим наказували їхати до репатріаційних таборів. Але скитальці чинили їм опір, який, з правила, закінчувався кривавою боротьбою, і слабші енкаведисти програвали. Поєдинок українського народу з московським дияволом, таким чином, почав також відбуватися на еміграції, але тепер уже в очах вільного демократичного світу!

Бачучи, що своїми силами не зломлять завязаного опору, енкаведисти вирішили зламати його чужими руками: руками австрійців, німців і американців. Невдавні рабовласники з ненависти до “звільнених” невільників, які на них не працювали, але від американців діставали харчі, пішли відразу з советчиками на згоду. В першу чергу австрійська і німецька поліція. Серед своїх довірливих “союзників” енкаведисти повели проти скитальців шалену пропаганду. Вони всюди американцям говорили: “Ті люди, що не хочуть їхати додому, або злочинці, які зробили великі злочини своїй батьківщині, або ледарі, що вилежуються на вашому хлібі і тому не хочуть її відбудовувати.” При цьому з азійською хитрістю вигукували: “Даруйте! Що ви з цими звірями зробили б, які віроломно відмовилися від рідної землі, своїх батьків, жінок, чоловіків і дітей?”

Як-не-як, а довірливі американці, необізнані в східних справах, ставилися до свого “воєнного союзника” з симпатією. Тому советська підступна пропаганда серед американців дійшла до цілі. Попереднє підозріння

в американців до скитальців перетворилося в лють. З цього часу на нещасних почали енкаведисти налітати разом з австрійською й німецькою поліцією і... американськими вояками.

Присутність американських вояків серед енкаведистів і їхні спільні дії у примусовій репатріаційній акції в один момент розбили глибоку віру в мільйонів українців у західно-демократичне божество. Розбиті й знівечені серця й душі поневолених “звільнених” мусіли скоритися законній владі, яка могла в перший ліпший час зробити це своєю силою. Мільйони сердець зойкнули! Перед очима зраджених стала примара терору й мук... Кинувши прокляттям своєму розбитому божеству, понад дві третини недомучених мучеників потяглися до репатріаційних таборів, щоб у замкнених вагонах під густою й нахабною вартою “добровільно” вирушити в царство диявола... “Добровільно”! — бо для декого з тисяч могло усміхнутися життя, а інакше — кожного чекали б нелюдські муки, які були в стократ страшніші смерті...

Але мізерна меншість українців до цих таборів не пішла. Ці невгнуті люди — політичні втікачі й найсвідоміші примусово-вивезені робітники — вирішили продати свою волю й життя, але на волі! — найдорожчою ціною. Вони розбіглися в ліси і гори, а в містах і селах заховалися під прибраними прізвиськами в руїнах і жили життям людей кам'яної доби. Чимало “визволених” невільників далі працювали в німецьких селян лише за те, щоб до світлішої хвилини побути “німцями.” Це був дивовижний парадокс нахабної дійсності, яка на весь голос реготала з загубленого світу.

Адже ж німці, які стільки завинили перед людством, почували себе панами в порівнянні зі “звільненими” своїми невільниками! Але й на очайдушних лицарів волі й чести часто несподівано налітали червоні людологи і відвозили у кайданах до репатріаційного табору.

Ця скаженина московського диявола розпочалася і гігантськими кроками доходила до своєї кульмінації по всій Австрії й Німеччині, отже й в околицях Куфштайну. В репатріаційному бастіоні в Куфштайні советчики мали необмежену владу. Вони могли в таборі й за табором кожного схопити й кинути до тюрми або до підвалу, для яких з першого дня існування табору відвели пів бльоку. Хто й за що там сидів, — цього ніхто не знав, бо енкаведисти дуже пильно в'язнів стерегли.

Десятки советчиків, наwerbованих з колишніх комсомольців і комуністів та примусових робітників московської національності, снували по таборі з пістолями, крісами й автоматами-фінками. Хмари шпигунів вишукували серед “добровільних” репатріантів “контрреволюціонерів”, “фашистів”, “націоналістів” і... “американських шпигунів”. Американці зовсім здалися на советське сумління. Необізнані у східних справах, вони віддали розбійникам на муки й смерть тих людей, які найглибшою любов'ю любили свій нарід і свою батьківщину й з найбільшою вірою молилися до західного демократичного світу й чекали від нього християнської любові й допомоги...

Я хотів у цю хвилину розірватися разом з проклятою землею й розпилитися з нею по всій вселенній, щоб і знаку не залишилося...

“Ми переживаємо найганебніший час в історії,” сказав Ласовський похмуро. “Перебирайтесь до Швайцарії. Це єдина в Європі держава, де зможете схоронити собі життя. Я ніколи не був советським громадянином, але якнайшвидше хочу вискочити з цього земного пекла.”

Ми пізно розійшлися спати. Я повернувся до своєї кімнати з розпеченою головою. Зінько, що під час обіду встиг довідатися про жахливе становище в Тиролі, лежав ні живий ні мертвий. Я йому сказав, що завтра вранці виїдемо з італійцями до Інсбруку. Від цих слів він задрижав, як від електричного струму.

“Навіщо їхати?” спитав він. “За смертю?! Смерть! Скрізь смерть! Чи тут чи там... нас американці віддадуть енкаведистам... Я мушу рятувати свою матір...”

Від думки, що він хоче репатріюватись, у мене захопило подих.

“Як?”

“Піду в гори і розіб'ю собі голову...”

Я схопив його за плечі і в гніві став ним трясти.

“Ви що? Збожеволіли?!”

“Іхати, щоб мене по дорозі схопили на “родіну”? О, ні!... А, зрештою... я втомився скитатися...”

Він здригався, як у лихоманці. Страх перед репатріацією наповнив усю його істоту. Йому ввижались страшні муки його матері... які він міг усунути лише своєю смертю. Я вирішив за всяку ціну його рятувати. Але як? Якими аргументами?... Його можна було лише врятувати перенасиченим страхом.

“Прочуняйтесь! Бо почують енкаведисти і при-

йдуть вам “на допомогу”. Тут є тюрма... Ви знаєте це?”

Він зі страху схлипнув і затулив долонею рота.

“Ми завтра вийдемо...” видувив він по хвилині.
“Ми мусимо виїхати... Може нам пощастить...”

Я в душі відчув легкість, таку легкість, як під час сповіді. На радощах, що я поставив людину на ноги, мені хотілося співати, стати на коліна перед зорями й дякувати...

Я довго не міг заснути. Мої думки крутилися ро-ями навколо Зінька. Він був слабодухий, і в ненависний час міг по-дурному запропастити себе й мене. В мене мимохить укралася думка, щоб його покинути... Але я її, як витвір самолюбства, здушив у корені. Я вирішив через усі перепони витягнути Зінька у білий світ. На простір! До сонця!

Другого дня вранці я попрощався з Ласовським і Близняком, подякувавши за добре слово і щирю гостину.

О восьмій годині ми з Зіньком підійшли до італійського бараку. Небо було окутане тяжкими хмарами. Безперервно сік дрібний дощ. Сльота завжди була для мене доброю прикметою. Я вірив, що сьогодні все складеться якнайкраще...

Під італійським баракком гуділо шість американських вантажних авт. Навколо них екзальтовані італійці метушилися й галасували, як гайвороння. Ми змішалися між наших знайомих і разом з ними залізли в авто. Американці в кабінах завзято жували гуму, тому з їхнього боку нам не загрозувала ніяка небезпека. Коли ми проскочили через “папашині ворота”,

мені стало так легко, немов би я вискочив з задушливої кімнати на чисте повітря...

III

Я ніколи не бачив Інсбруку, але знав його і захоплювався ним уже довгі роки... Я познайомився з ним у дні моєї юности, впродовж однієї ночі з... Цвайггового “Листа Незнайомки”. Ця новеля викликала в мене незгасле враження. Десь над ранком я перегорнув останній листок дивовижного твору й до сходу сонця ширяв широко розкритими очима по мертвій стелі. Передо мною стояв зачарований Інсбрук з романтичною дівчиною-тиролькою й черствим письменником-романістом, що знав її й ніколи не пізнавав. Я бачив вулиці, що ними вони обое ходили. Я знав ті ресторани, що в них вони говорили спраглими устами про кохання. Я любувався гордими сивими тирольськими горами, між якими дзвеніли їхні пристрасті. Моею мрією було — побувати в Інсбруку, не зважаючи на мур, що стояв між нами. І тепер перед цією мрією раптом відчинилися двері...

Авта що-хвилини наближалися блискучою автострадою до Інсбруку. Ось уже виступили з мряковиння контури приміських будинків. Я хвилювався, щоб авта не проскочили Інсбруку. Тому сказав Зінькові, щоб був готовий вискочити на околиці міста.

Тимчасом шофер зупинив передне авто й питав у якогось перехожого дороги до Італії. Тому зупинилися всі авта, і ми спокійно вискочили на брук. Нам треба було попасти на вулицю Марії-Терези, а звідти в бічну вуличку — до українського комітету.

Маневруючи від дощу, ми вскочили до трамваю. Я зі збудженою цікавістю дивився крізь шибку в місто. У цьому місті було повно руїн. У них, ховаючись від дощу, зникали короткоштанні тирольці з зображенням на одязі дубового листа й оленячих рогів.

Це місто було серцем Тиролю. Місто відважних альпіністів, лещатарів, дивовижних лісень і легенд. Але цю романтику відгороджувала від мене завіса прози. Нам потрібна була хата, хліб і безпека.

Український комітет працював у закутках напіврозваленої будівлі. Я відразу наткнувся на знайомих, і вони мені дещо розповіли...

Заливши Інсбрук, енкаведисти заходилися спаралізувати українське організоване життя. Вони зненацька насакували на комітет, або підсиляли шпигунів, щоб його розкласти з середини. Тому провід комітету працював підпільно. Справи полагоджувались "на ходу". В руїнах ходили люди і, коли наступала небезпека, вони в одну мить зникали потаємними виходами...

Український комітет мав забезпечити українців, що відмовилися від "родіни", житлом, матеріяльними засобами та особистими документами. Перше йшло добре. З документами було трохи важче. Американські військові чинники, щоб не мати ускладнень зі своїми "союзниками", комітету офіційно не визнали, але й не дуже переслідували. Комітет видавав підсоветським українцям посвідчення громадянства колишньої Польщі і ці посвідчення в деяких американців користалися успіхом. Одне слово — під американцями відбувалася

гра! Та сама дика гра, — як під большевиками і німцями.

Ми з Зіньком також дістали в комітеті фальшиві посвідчення з прибраними прізвищами і з польською державною приналежністю. Щоб енкаведисти не попали на мій слід, я сказав знайомим звати мене Гаевичем.

Першу ніч у вимріяному Інсбруку ми зі страхом переспали в одній з кімнат комітетської розваленої будівлі. Уранці пішли до міста по харчі. На людній вулиці я раптом почув своє прізвище і насторожився. Зінько відскочив до зруйнованого будинку й приготувався до втечі. До мене підійшов високий русявий молодень. Це був Сеньків — мій знайомий зі Львова.

Ми привіталися.

"Ви тут? Де ви мешкаєте?" спитав він у мене.

"Скрізь і ніде".

Він пильно глянув на мене й заклопотано похитав головою.

"Я вам радив би бути між своїми людьми. Якщо хочете, переходьте до готелю "Шпекбахер". Там уся наша "галилея".

"Хто саме?"

"Мирон Левицький, Кміт, Гаврилук, а найближчими днями приїжджає театр Блавацького. Наш спільний знайомий Н. уже тут."

"Н. якраз мені потрібен. Чудово! Я переходжу до вас. Але я не сам, — маю земляка... До речі — знайомтеся."

"В такому разі переходіть обидва."

Це була велика знахідка, якою ми надзвичайно

зраділи. Полагодивши справи з харчами, обидва вирушили до "Шпекбахера".

Я не пригадую назви цієї вулиці, але вона мені сподобалася. Тиха замріяна вулиця дрімала в каштанах, коли ми вступали до готелю.

Мої знайомі примістили мене й Зінька в різних кімнатах, бо в "Шпекбахері" було трохи тісно. Але ми здебільшого перебували разом.

Наслухавшись про большевицькі лови, Зінько став похмурий, мовчазний і виходив з готелю лише в конечній потребі. Я потішав його, що за два-три дні ми з Н. виїдемо з "людоловки" до швейцарського кордону. Він мовчки потакував, але його обезкровлене обличчя не прояснювалося...

Між тим я вирішив змінити наш зовнішній вигляд. Після дороги ми мали зім'яту й заболочену одягу, яка, крім неприємності між своїми, викликала підозріння між чужими. Я відразу почав у цьому напрямку діяти. В комітеті дістав дві пари старих чобіт і приятелі виміняли за них для мене й Зінька черевики. У "Шпекбахері" купив дві сорочки. Потім дав Зінькові на штани гроші, а собі вирішив за решту грошей викомбінувати якесь убрання.

Нарешті я зустрівся з Н. Це був уже літній посріблений сивиною чоловік, але з свіжим зарум'яненим обличчям. У нього було невичерпане джерело енергії. Він завжди мотався, щось полагоджував і це йому вдавалося. Тепер, полагодивши все для виступів театру Блавацького в Інсбруку, повертався автом до Брегенцу. Я поговорив з ним про брата й при цьому натякнув, щоб

він мене й мого приятеля відтранспортував на французьку зону.

"Гаразд," сказав він. "Це я зроблю. Скільки маєте багажу?"

"Дві валізки."

"Гаразд. Завтра я до вас заскочу."

Другого дня він з кислотою міною заявив, що, на жаль, не може нас взяти. Пізніше я довідався, що він узяв інших...

Отже нам з виїздом не пощастило... Мене невідступно їла журба. Я не говорив Зінькові про невдачу, а він, як на біду, допитувався, і я мусів йому сказати. Він схопився за голову й був нерухомий, як статуя. Я переконував його, що ми ще нічого не втратили... що ми обов'язково виїдемо з театром Блавацького, але він у відповідь глухо сказав:

"Так чи так, а нас усіх американці віддадуть... Силою віддадуть і навіть самі відтранспортують на "родіну".

Мені стало ясно, що його хитка надія була вщент розбита і тепер його не переконують ніякі аргументи.

Я дав йому спокій, аж поки прохолоне...

Я часто засиджувався в Мирона Левицького. Це був мій близький приятель, з яким я в найкритичніші хвилини ділив келехи радощів і горя. Нас зв'язувала любов до мистецтва. Зінько в нашому товаристві бував рідко. Зрештою, Мирон чомусь йому не симпатизував. Так само не долюблював Зінька Гаврилюк... Ці обидва мої приятелі з Західної України своїм ставленням до мого ближчого земляка мене дратували. Якось я не втерпів і сказав Гаврилюкові:

“Що ви можете йому закинути?”

“Нічого... але він мені не подобається...”

“Гаразд,” сказав я. “Ви заглядали йому в душу?”

“У нього замкнена душа...”

“Здобудьте його довір'я і ви її відімкнете. Він психічно заломився. Скріпіть його морально... і ви побачите, що після цього глянете на нього іншими очима.”

Я дуже боляче сприймав такі інциденти. Може тому, що глибше знав советську дійсність і її диявольські методи. Після цієї розмови став піклуватися Зіньком ще більше...

Тимчасом я помітив, що в його душі відбулися дивні зміни. Він став в'ялий, збайдужнілий, забудькуватий, немов би з забитими памороками. Коли я з ним говорив, він з розгубленим виразом обличчя дивився мені в вічі або опускав голову і в відповідь плів якісь нісенітниці. А то раптом зникав з готелю, десь блукав по місту й повертався розм'яклий і очманілий. Я радив йому, щоб він без потреби не волочився по місту. Він ліниво махав рукою, неначе йому важко було її підняти, і лягав на ліжко. Але він не спав... Він щось думав, щось страшне, від чого весь дрижав. Я був певен, що він вирішив укоротити собі життя, лише не міг на це зважитися. Тому я нетерпляче чекав прибуття театру, щоб якнайшвидше Зінька врятувати...

Якось він з'явився в тирольському вбранні.

“Чи пасує, га?” спитав він.

“Де ви його взяли?”

“Виторгував у австрійця.”

“За що?”

“За гроші й цигарки, що вибрав на свою картку. З австріяками можна робити добрі гешефти.”

Я був радий, що його цей “гешефт” трохи зрівноважив, а проте сказав:

“Будьте обережні з гешефтами, бо влізете в біду.”

“Я й вам щось роздобуду,” сказав він самовпевнено. “Мене всі чорти беруть, коли я дивлюся на це лахміття.”

Мені справді було незручно ходити у старому вбранні поміж людьми. Тому Зінькова пропозиція була на місці. Я тішився, що він так завзято хоче зробити мені приємність і в цій турботі може трохи пригасить свою розпечену душу...

Між тим я вивчав вимріяне місто і розчаровувався в ньому. Я шукав і не знаходив того, що зачарувало мене у Цвайговій новелі. Тут, у блискучому колісному місті, лежали купи цегли й каміння, а на вулицях вітер крутив сміттям і пилом. У посірілих ресторанах сиділи купами за філіжанками штучної кави чорні, непривітні тирольці. Інсбруцькі дівчата не вистоювали таємно під вікнами своїх коханців і не здригалися під час випадкової з ними зустрічі, а, розмалювавшись, скакали, як кози, в американські джіпи й з цигарками в зубах поспішали з вояками в гори. О, Цвайгу, Цвайгу!...

Мало-помалу я став дивитися на вулиці Інсбруку з такою байдужістю, як на вулиці всієї Австрії. Незабаром їх згидив, бо з дня на день вони все більш і більш забруднювалися енкаведистами та їхніми шингунами. Я почав виходити до міста лише в потребі. Та хіба лише я? Всі українці насторожилися. Страх перед

людоловами перейшов усі межі. Дехто захворів на шпигунську манію... Зненацька впали підозри на найчесніших і найсвідоміших українців.

Якось я зустрів свого друга — журналіста Павла Миргородського. Він був сумний, немов би збирався вмирати. Я спитав у нього, що його так гнітить. Він гірко посміхнувся.

“Хтось з інсбруцьких “революціонерів” пустив по- між люди, що я комуніст... що я співпрацюю з енкаведистами.”

“І що далі?”

“Ти лише уяви — я комуніст? Я, що стільки пере- жив... стільки втратив...”

“І що далі?”

“Я не знаю, що діяти...”

“А ти підійди до того інсбруцького “революціо- нера”, що фабрикує “качки”, і спитай: факти, давай факти!... Ти знаєш, що це? Явна большевицька про- вокація: знищити українськими руками українську інтелігенцію!”

Згодом з Миргородського підозріння впало, але хворі на шпигунську манію люди кинули підозріння на інших.

Ці дні визначилися в людських взаєминах рапто- вими приливами й відливами. Той, хто сьогодні був білий, завтра ставав чорний, а післязавтра — навпаки. Большевицький і нацистський страх, як боляк, сидів у людях і гноївся. Але хвороба шпигунської манії у своїй основі мала підставу, бо советська таємна полі- ція знала про українських скитальців більше, ніж могла знати без сторонньої допомоги. Хтось зі “своїх” таки був агентом енкаведистської розвідки...

Одного вечора несподівано прибув до Інсбруку театр Володимира Блавацького. Тоді якраз томливе сонце спочило за горами й величезні гірські шпилі па- лахкотили у заграві. Стоячи під “Шпекбахером”, я рап- том помітив групу людей з валізками й дорожніми плащами. Ці знайомі люди прямували до готелю. Ми не бачилися два роки й привіталися, як вітаються близькі люди, що, розпорошившись по світі, раптом сходяться докупи.

З “Шпекбахера” повискакували мешканці. Ми повели гостей до “господи”. В “господі” було тісно, але ми скоро їх порозташовували. Я відступив акто- рові Паздріві половину свого ліжка й заатакував його питаннями.

“Отже привезли вас німці до Габльонцу і що тоді робив Юрій?”

“В кожному разі він так само не був диригентом, як ми акторами. Всі працювали на фабриці, носили грубші мозолі від пальців і ходили вагітні від брукви. Але це був рай у порівнянні з тим, у що ми влізли в Фельдкірху.”

І він розповів, як під доглядом гестапівців вони довбали в скелях окопи і хворобливо мріяли про миску підігрітої зупи.

“Коли б ти побачив тоді Юрія,” додав Паздрій, “то реготав би як варіят. Він важив з сорок кілограмів, мав довгу конячу фізіномію, ослячі вуха й був подіб- ний на львівського цадика. Але його дідько не вхопив, як і мене...”

По цій розмові я ще сильніше хотів побачити Юрія. Адже ж я, все втративши, мав на чужій землі його одного й лише йому міг відкрити найпотайніші глибини своєї душі, висловити свої болі й дістати від нього найщиріші поради. Тому я відразу домовився з Паздрієм вирушити з театром до Брегенцу. Але стала біда: в театральному списку не знайшлося місця для мого приятеля... Мене всунули на місце відсутнього члена театрального ансамблю. Я мусів їхати сам, а потім вжити всіх заходів, щоб перетягнути Зінька. Це був єдиний вихід...

Уранці я закликав Зінька до себе й з тяжким бодем розповів це йому. Він стояв не то здивований, не то розгублений.

“Якщо ви мали колись брата, то повинні мене зрозуміти. Я мушу їхати. Але я вас не покидаю... я вас витягну звідси найбільшою ціною.”

Він не зводив з мене зблідлого обличчя. Я побачив на його спітнілому чолі жовті плями, а в очах такий дикий страх, що мені стало моторошно. Я дивився на нього здивовано, бо в такому вигляді ще його не бачив. Потім він нараз стрепенувся, як в кошмарному сні, і жалісливо сказав:

“Мені тяжко... ви мене мусите зрозуміти. Я ж лишаюся сам... Але нічого... в кожному кордоні є діри. Ми скоро побачимося. Ви коли від'їжджаєте?”

“Після завтра.”

“Тобто, в четвер?”

Я відповів, що так.

“Добре. На той час я організую вам убрання.”

“Я думаю, що не треба.”

“Я мушу це для вас зробити. Я ж дав вам слово... І взагалі, що ви можете про мене подумати?”

Ці наївні слова викликали в мене сміх.

“Нічого.”

“Ні, ні!” просив він. “Я вам хочу це зробити. Може це вбрання буде вам пам'яткою. Все може статися...”

Він з благанням чекав відповіді, і я йому вважив.

Я поволі лагодився в дорогу. Перш за все викупив на харчову картку хліб, ковбасу, масло, сир і цигарки. Моя течка розбухла по береги. Білизну, рукописи, малярські полотна, літературу і справжні документи я спакував у валізу. Під час пакування не знайшов свого “Сурмача”. Ця остання моя книга ходила в готелі по руках моїх приятелів. Хто міг її затримати? Я замислився... Ні! Я ж її вкинув у валізу... Я почав питати в своїх приятелів, але пошуки були марні. Тому відклав їх надалі й пішов до міста. Це був передостанній мій день у “романтичному” Інсбруку: хотілося з деким попрощатися.

Я зайшов до української кав'ярні пообідати. Там було повно люду і стояла важка задуха. Люди гуртувалися за фахами, політичними переконаннями й життєвими інтересами. Мали бліді, втомлені, виснажені обличчя з неспокійними й настороженими очима. Перекидаючись недовірливими поглядами, вони з невгасаючою завзятістю говорили про большевицькі лови, репатріацію, аналізували теперішнє і ставили прогнози на майбутнє. Я сказав Миргородському, що нам треба тікати з Австрії. Куди — байдуже... бо в Австрії всі дороги ведуть до НКВД. Попрощавшись з

ним, вийшов із задухи на вулицю. Тепер куди? — і ми моволі вступив до комітету.

В комітеті було порожньо. Притаївшись по кутах кілька людей про щось шепотіли. На другому поверсі я несподівано зустрівся з студенткою Надією Проковою. Вона мешкала в дівочому гуртожитку й запросила мене до кімнати. Зачинивши двері, я мовчки сперся на одвірок. Так на душі чомусь було тяжко... так тяжко, немов би я збирався вмерти.

“Ми щойно говорили про вас,” сказала Надя. “Але що з вами? Чому ви підперли одвірок?” Вона посадила мене в крісло. “Ви принесли свою книжку? Ні. Що з вами?”

“Хандра*)...”

“А це чому?”

“Може тому, що завтра виїжджаю.”

“А книжка?”

Я сказав, що книжка пропала.

“Не може цього бути!”

“Направду. Хтось “зачитав” у “Шпекбахері”...

Увечорі я зовсім упав в депресію. Потім раптом настрої змінився. Я почав жартувати й розповідати суцільні смішні історії. Мені, як ніколи, вдавалися дотепи. Пізніше дістав пляшку горілки й потягнув Паздрія й Зінька до своєї кімнати. В Паздрія знайшлися консерви. Коли ми з цим закінчили й коли Паздрій вийшов, я сказав Зінькові, як тяжко мені їхати самому.

“Я скоро вас наздожену!” сказав він весело.

*) Тяжкий настрій.

“Чудесно! Нас буде тоді троє: брат, ви і я. Юрій співатиме, я гратиму на гітарі, а ви в шапку збиратимете гроші.”

“Добре,” сказав Зінько з п'яною радістю. “Я вам на концерт уже висватав убрання.”

“У кого?”

“У нашого земляка. Завтра о дванадцятій зайдемо поміряти. Він живе в готелі “Ді Гольдене Кроне”... На вулиці Марії-Терези, біля арки.”

“А скільки він хоче?” спитав я з холодною байдужістю розсіяної людини.

“Я не питаю, але думаю, що викомбінуємо. Тож не забудьте! Завтра о дванадцятій я на вас чекатиму.”

“Гаразд,” сказав я.

У готелі всі позасипали. Паздрій також спав мертвим сном. Було за північ, але ми з Зіньком не могли підвестися. Я ще і ще радив йому, щоб він обережно ходив по місту й не заходив до ресторанів. Щоб був обережний з малознайомими. Він мовчки слухав, але я відчував, що він мене не чує. Він був занурений у думи, але я не питав у нього, щоб не завдавати жалю. Одне слово, я виливав перед ним свою душу, як брат перед братом. Пообіцяв йому відразу подати про себе звістку і свою адресу. Наприкінці дав йому грошей на дрібні видатки... і заручився словом честі в дальшому братерстві...

Збірний пункт театрального ансамблю був у комітеті. О дванадцятій годині кілька авт мали приїхати до комітету по акторів, а одно авто — до “Шпекбахера” по театральні речі. Десь о десятій годині я і Паздрій

лишили свої валізки в моїй кімнаті й пішли до збірно-го пункту.

Стояв чудовий сонячний день, які зрідка бувають в Інсбруку. На вулицях повно було сонця, теплоти й небесної блакитної благодаті. Тому коли ми ввійшли у стіни зруйнованого будинку, нас обвіяло холодом і сумом.

У комітеті актори чекали на авта. Сиділи мовчазні й задумані. Високий худий занурений у себе Блавацький дивився з вікна на вулицю. Я сів між акторами й почав розмовляти з Вірою Левицькою.

Це була расова українка — живе втілення жінки степової Еллади. Її магічне слово зцілювало мені душу. Уже надійшов умовлений з Зіньком час — іти до готелю, але я не міг обірвати з нею розмови. Взагалі я не хотів іти до готелю... Так не хотів! У мене немов би розм'якли жили, розм'якло все тіло, як по гарячій купелі. Я не хотів іти!... але мене щось тягнуло, кликало... Я чинив опір... і раптом сказав Вірі, що мушу на хвилину вийти...

“Вибачте, але я мушу в одного земляка купити вбрання. На мене чекає мій приятель...”

“Не відходьте! Підійдуть авта й ви залишитесь.”

Я сів, але умова з Зіньком не давала мені спокою. Мені ввижалося, що він нетерпеливо виглядає мене на вулиці й лає за недодержане слово. Я кожної хвилини хотів зірватися, але не міг зважитися...

Десь кілька хвилин по дванадцятій у дверях з'явився Зінько і подав мені знак вийти. Я покvapно вийшов у коридор. Мій друг був блідий, засапаний.

“Ходімо, бо той чоловік чекає!”

Я відповів, що, на жаль, не маю часу. Він глянув на мене з глибоким докором:

“Не сподівався, що ви поставите мене перед цією людиною в таке становище. Це — нещасна людина... У нього нема за що купити хліба...”

Мені стало соромно.

“Добре! Зачекайте...”

Я вскочив до кімнати і сказав Вірі, що виходжу, але за дві-три хвилини повернуся. Віра глянула на мене з огірченням, а Блавацький, спершись на підвіконня, тихо промовив:

“Я вам раджу не відходити...”

Я відчув, як щось занило в моїх грудях і гарячим оливом розлилося по тілі.

“Добре!” відповів я і вискочив з кімнати сказати Зінькові, що не піду.

“Ходім!” потягнув Зінько мене за руку. “Ви мусите допомогти йому! Мусите...”

Благання визволити земляка з біди розбило мої вагання.

“Поспішаймо! Я допоможу йому...”

Ми майже вибігли на вулицю. На хіднику перехожі люди ледве рухалися. Я поспішав. Зінько біг по моїх п'ятах. За дві хвилини ми підійшли до готелю “Ді Гольдене Кроне”. Біля входу, на підвищенні, сидів американський вояк. Я в поспіху пропустив його повз очей і вступив до вестибюлю. Поруч з вестибюлем була їдальня. Кілька день тому я тут обідав і мені сказали австрійці, що тут когось схопили... Але тепер це зовсім видало з моєї пам'яті. Я весь поринув у думу,

щоб порятувати нещасного й швидше повернутися до збірного пункту.

Тимчасом Зінько мене випередив і стрімкими сходами підвівся на перший поверх. Я попрямував за ним. Ми, як вояки, ішли гусаком у вузькому напівтемному коридорі. В коридорі стояла тиша, немов би в цім будинку була порожнеча. Ця зловіща тиша, ця напівтемрява розбудили в мені тривожні почуття. В моїх грудях закалатало серце, я намагався спинитися, але якась сила підштовхувала мене далі. В цю хвилину Зінько зупинився й пропустив мене до дверей. Я поквапливо переступив поріг... і жахнувся...

Напроти мене стояло двоє людей зі спрямованими пістолями. Один чорний кремезний в американському однострої, другий низький, сухорлявий у советській жовтій шкірянці. Третій кругловидий з кирпатим носом в американському однострої люто позирав на мене з кутка...

Я випростався... і глянув небезпеці в очі...

3. КОЛИ МОВЧАЛИ СТІНИ

I

Мої думки працювали зі швидкістю блискавок...

Я попав у страшну пастку! Коли б мені сказали, що зараз мене вкинуть у клітку між хижих звірів, я б охоче згодився. Я скорше знайшов би з неї вихід, ніж з кігтів НКВД. Це ствердить кожний, хто прожив двадцять два роки у московсько-комуністичній клітці.

Мене лише дивувало: як ці bestії влізли в американські однострої. Але я довго про це не думав, бо після капітуляції Німеччини енкаведисти, використавши наївність західних демократів, влізли в усякі однострої.

Я думав усіма фібрами мізку, за що мені вхопитися, щоб вискочити з цього апокаліптичного лиха. І я знайшов козир. Я мав при собі фальшиві документи на прізвище Олександра Гаєвича. У них було зазначено, що я родом із Сянока... що я громадянин колишньої Польщі. При собі, здавалося, не мав нічого такого, що могло мене скомпромітувати. Тому я вирішив зчинити на вулиці гамір, покликати американців і з їхньою допомогою звільнитися.

Ці міркування, що достигли у мені впродовж сесунди, обірвав майор Дадашев:

“Костюмчиками торгуєте? ... Мы вам дадим костюмчики!”

Він це висловив з відкритою іронією і викрикнув: “Зброю маєте?”

На зухвальство я відповів зухвальством:

“Я не маю вашої звички!”

“Що?”

“Нічого ...”

“Тихше на поворотах ... Господин українець! ...”

Вигорнувши все з моїх кишень, він почав вигор-тати в Зінка. Той, скоцюрблений, лементував:

“Я нічого не винен ... Відпустіть мене ...”

В Дадашевих очах забулицала лють.

“Закрий піддувало!*) Ти його спільник ...”

“Товаришу, але ж я ...”

“Свиня тобі товариш! ...” він вилаявся і перегля-нув мої папери. “Як твоє прізвище?”

“Не тикайте! Ми разом не парубкували,” сказав я.

Він здригнувся, як після вколу. Коли б я оце був в енкаведистському підвалі, то вже дістав би по голові..

“Я питаю, як ваше прізвище?”

“Так само, як у посвідченні.”

“Брешете! Ви не Гаєвич! ... Ви — Гай-Головко! Ці документи фальшиві. Ми все знаємо ...”

Почувши своє прізвище, я мало не зімлів.

“Якщо знаєте, то якого дідька допитуєте? А, зрештою, яким правом дозволено росіянам допитувати польських громадян?”

*) Рот.

Майор Дадашев глянув з азійською хижою по-смішкою.

“Добре! Ми з вами не тут поговоримо. Ви — арештовані!”

Я вирішив свою ролю грати до кінця, і з глумом засміявся.

“Ви хочете мене арештувати? Ви ... Ви що — в Советчині? Ви тут — влада? Я плюю на ваш арешт ... Я — в американській окупаційній зоні ... Мене можуть арештувати лише американці ... Покличте американців! Зараз! Я вимагаю ...”

Він засміявся мені в обличчя.

“Навіщо? Вас арештовують американці ...”

Він відійшов до одягненого в американський однострій кирпатого типа, що мовчки жував гуму, і з тяжким зусиллям щось запитав по-англійському. Той вправно відповів йому тією ж мовою.

Це без сумніву був американець ... У мене неначе обірвалися жили й усе осунулось. Мої думки і пляни про звільнення згасли, і я опинився в безвиходді. Я лише думав, куди мене повезуть — до советського репатріаційного комітету, чи до американської в'язниці. В репатріаційному комітеті мене чекала загибель, в американській в'язниці — надія. Тому, коли нас закованих посадовили в лімузину й біля цивільного шофера, що був при арешті, сів американець, мені полегшало. Але я з незгаслим гнівом дивився на Зінька, що сидів з опущеною головою.

“За скільки ти продав мене?” спитав я.

Він не ворухнувся.

“Зіньку!” — сказав я. — Ти мій убивця! ... Ні! Убивця вбиває людей, а провокатор віддає на муки ...

Ти гірш убивці! Якщо я звідси вискочу, — нам буде на землі тісно...”

Він мляво підвів голову, як людина, що нарешті прийшла до себе після тяжкої безпритомності.

“Я продав тебе? сказав він з протестом глибоко скривдженої людини. “Як ти міг таке подумати? Я? Продав?!... А хто мене продав?...”

По його щоках покотилися сльози. Він стиснув кулаки й заскреготав зубами. Мене струсив сумнів.

“Я не знаю,” сказав я. “Я нічого не знаю... Але...”

“Нас продав землячок... Лігавий*)... Хіба я міг подумати, що він лігавий... Тепер кінець... Що буде моїй матері?!”

Ці слова вискакували з нього шматками, як з придушеної людини. Я сіпнув його за рукав.

“Тримайся! З самого пекла є виходи...”

Він з надією глянув на мене й опустив голову.

Я глибоко задумався...

Щодо Зінькової вини я опинився в тенетах незбагненної таємниці. У мене було безліч підозр, вирощених у хворобливій уяві, але жадного доказу. Я стояв на розпутьті, хоч на більшості доріг кривавилися Зінькові сліди...

Між тим авто вскочило в браму й зупинилося в невеликому дворі, обведеному високим кам'яним муром. У дворі стояла глибока тиша. Я підсвідомо глянув з авта на вулицю: там вільно ходили люди, проскакували машини й пінилися зеленою піною червневі дерева.

*) Шпигун.

Там радісно світило сонце. Але між цими чарами вільного життя і мною відразу стала залізна брама. У моїй голові зчинився шум, немов би я був з прибитими намороками.

Кирпатий американець зміряв мене безпощадним людоненависним поглядом, яких я бачив тисячі. Комуніст, подумав я, і в моїй душі щось охнуло. Я з зусиллям висунувся з авта, а за мною неохоче виліз Зінько. До мене щось проджеркотів американець. Знаючи кілька англійських слів, я не зрозумів його, а лише збагнув з недружелюбного тону... Я попрямував за ним.

В американському поліційно-тюремному бюрі був якийсь американець і кілька по-німецькому уніформованих австрійців, що виконували тюремну службу. Нас, новаків, вони прийняли тюремно-байдужними поглядами. Американський уніформований людоненависник відвів Зінька до сусідньої кімнати, а мене до передпокою, що відокремлював тюрму від бюро.

Цей передпокій я відразу зміряв очима. У ньому було лише одне загразоване вікно. Для втечі тут не було ніяких шансів. З пожадливістю в'язня я шукав іншої шпáрини.

З передпокою відчинені двері вели до заваленої паперами й книжками кімнати. Я скрадливими кроками наблизився до дверей. За двома загразованими вікнами било денне світло, але не для мене. Ніде не було жадного отвору. Зів'ялий, зі згаслою надією, я сів у передпокої на лаві й почав перешукувати свої кишені.

У піджаку натрапив на тютюн, папірці, сірники та гребінець. У штанах, у годинниковій кишенці, — на

малесенький олівчик та два леза. Запопадливо обмацував себе далі, і нащупав у задній кишені бльокноти. Я жажнувся, але й зрадів, що вони не попали до рук енкаведистів і не стали страшними проти мене свідками. В одному бльокноті було продовження мого воєнного щоденника, у другому найновіші антисоветські й антинацистські вірші. В щоденнику було багато фактів, моїх особистих думок і поглядів щодо окупантів, і я його відразу шпурнув на шафу до архівної кімнати. Бльокноту з неопублікованими віршами я не хотів нищити, бо ніколи не відновив би їх у пам'яті. Тому за тюремним звичаєм всунув їх у шкарпетку. В другу шкарпетку всунув папірці і сірники. Тютюн з пачки висипав у кишеню, а пачку викинув. Після цих запобіжливих заходів мене покликав довгов'язий австрієць до бюро.

Біля тюремного реєстратора, маленького худорлявого австрійця, що сидів за бюроком, я зустрівся з Зіньковими очима. З них виглядав панічний страх.

У бюрі збоку стояв американський людоненависник та його господарі — майор Дадашев і советський старший лейтенант, якого я бачив уперше. Цей низькочолий советський офіцер сидів у дорогому новісінькому мундирі та в штанах на випуск, пошитих не з советського матеріялу й не советськими кравцями. У нього на раменах широчіли незграбні царські паго-ни з советськими розчепіреними зірками, а на голові стирчав знайомий енкаведистський кашкет. Цей кашкет зі своєю малиново-синьою фарбою викликав у моїй уяві тяжкі рефлексії.

Дадашев моргнув до свого наймита — американського людоненависника, і той поспішно вийшов.

“То хто ви? Гаєвич чи Гай-Головко?” спитав у мене Дадашев, ляскаючи якоюсь книжкою себе по коліні.

Я мовчав.

“Чого ви мовчите?”

“Бо від вас і вашого голосу в мене псується шлунок.”

Він уїдливо зареготав.

“Незабаром він вам зовсім зіпсується, бо ви будете дивитись лише на нас і розмовляти лише з нами.”

У розмові з енкаведистом поволі вивітрувався з мене неспокій і опановувала очайдушність.

“Де? В енкаведистському підвалі? Живого більш туди не затягнете.”

“А ви вже там були, господин українець?”

“Звичайно, як кожна порядна людина у свободолюбній Совдепії.”

“Це коли?”

“Тоді, коли ви зняли з нас, західних українців, чужі кайдани й надягнули свої. Відступіться... Я в американській тюрмі й говоритиму лише з американцями.”

“Ви будете говорити з нами,” сказав він з притиском і підніс книжку. “Це ваша писанина?”

Я впізнав свого “Сурмача”, що кілька днів тому таємничо зник з “Шпекбахера”. Але як він попав до енкаведиста? Я з гнівом глянув на Зінька: він невинно знизав плечима. Проте факт був явний і незаперечний, але в цей час не для полеміки. Я мусів за всяку ціну рятувати своє жахливе становище, і сказав перше і, мож-

ливо, найудаліше, що лише в критичний момент може з'явитися в людській голові.

“Це моя писанина,” відповів я по короткій мовчанці. “Крім того я ще написав “Комуністичний маніфест”, “Майн кампф”, а тепер закінчую “Вопроси лєнінізму” ...

Він сконфужено глянув на низькочолого лейтенанта.

“То ви заперечуєте?” сказав він тоном людини, в якій нема вже про що говорити.

Я обернувся очима до реєстратора.

“В такому разі ми вам сьогодні документально доведемо ваше справжнє прізвище і авторство цих анти-советських пасквілів.”

Ці погрозливі слова мене переконали, що енкаведисти не мають жадних доказів до встановлення моєї особи. У мене на душі трохи проясніло.

Тимчасом тюремний реєстратор почав записувати мене у книгу. Відокремлюючи мої папери від Зінкових, що їх Дадашев змішав у поспіху, він силкувався прочитати якийсь документ, але, не втявши, відсунув на середину стола. Цей папір я відразу зміряв очима. На ньому під советським штампом у московському тексті стояло Зінкове справжнє прізвище. Я, наскільки міг, витягнув голову. У тексті говорилося, що Євген Скляревич є співробітник советського репатріаційного комітету (секретний агент НКВД!) і висловлювалося прохання до американської військової поліції у всьому йому допомагати. Внизу — під текстом — кривавилася енкаведистська печатка. Я з шаленою нена-

“Про-во-катор...” витиснув я голосом, від якого в мене затремтіли жили ...

вистю глянув на свого вбивцю: він був блідий, як смерть, з жовтими на спітнілому чолі плямами.

“Про-во-катор...” витиснув я голосом, від якого в мене затремтіли жили. “Ну! Чого мовчиш? Відмовляйся, Юдо!”

Для нього несподівано наступила критична хвилина. Він не ворушився. Він був зловлений. Він знав це і здавав собі справу, що тепер мого обвинувачення ніяк і нічим не заперечить. Факт, що лежав між нами на столі, був невмолимий, як чекістський наган, спрямований у голову смертника. Але тепер смертником був я... У Советчині десятки тисяч психічно зламаних людей тимчасово виробляли собі “путевку в життя” фантастичними наклепами на смертників. Чому ж не міг за це вхопитися Зінько в очах обвинувачувачів і смертника? Це була найліпша нагода для скріплення його хиткої позиції, хоч большевики раз запідозреній людині не вірили, хоч би вона навіть хотіла “очистити” себе батьківською кров'ю. Але Зінько думав лише про сьогодні. Він угризся в мене затуманеними жадобою життя очима і з вереском викрикнув:

“Ти провокатор! Ти не пускав мене на рідину! Агітував проти советської влади... Хотів утягти в націоналісти...”

Шита білими нитками комедія мене розсмішила.

“Це тобі не допоможе. Ми разом висітимемо на одній шибениці.”

Енкаведисти, не второпавши, що сталося, замішано переглянулися. А сп'янілий Зінько хижо блискав до мене очима.

“Ні, браток! Я чистий... Я советський патріот. Я здав тебе законові, виконуючи обов'язок перед улю-

бленим вождем, народом і родиною... Я всіх вас вибираю в Німеччині! Потому... так-перетак... в печінку усіх святих і три гроби... цей документ мені видали за виключну пильність...”

Цей негідник, використовуючи доступ до українців, який, між іншим, стався з моєї вини, справді міг накоїти багато лиха. Він міг ще з десятків втягнути в пастку, як втягнув оце мене. У мене від шуму розривався череп... Що я, в своєму становищі, міг зробити, щоб врятувати друзів від біди? Тільки поговорити з американськими офіцерами, відкрити їм очі на страшні події, що відбувалися у їх середовищі. Я нетерпеливо чекав зустрічі з ними.

Коли я так думав, у бюрі раптом сталася метушня. Дадашев підскочив до стола і, вхопивши посвідчення, засунув у кишеню.

“Ідіот!” просичав він до Зінька. “Навіщо ти тягав з собою?”

“З вашого наказу, товаришу майоре.”

“Скандал...”

“Д-да,” вперше промовив старший лейтенант, зібравши чорні лінії брів до купи. “Але про тебе, крім нього (він показав рукою на мене), ніхто не знає?”

“Ні, товаришу старший лейтенанте,” відрпортував Зінько, “Я, будучи на вашому місці, стукнув би*) цю гідру ще в дорозі...”

“Закрий піддувало!” зупинив його Дадашев і промовив до лейтенанта: “Я накажу товаришеві Джаюв суворо ізолювати цього типа.”

*) Забив би.

Я відразу здогадався, про якого Джана йшла мова.

“Вам не допоможе товариш Джан!”

Але ці слова в Дадашева лише викликали сміх.

“Американці нам повірять, а не нашому спільному ворогові.”

Цю розмову обірвали два американські офіцери, що несподівано зайшли вхідними дверима в супроводі Джана. У мене з радості колихнулося серце й ожилилася кров... Але я недовго тишився цією благодаттю. З одного лише привітання ствердив правдивість слів енкаведиста... і що сталося потім зі мною, — про це я оповів спочатку.

II

28. червня.

Опинившись на самоті поміж чотирма стінами, я в першій хвилині мало не збожеволів. Коли під черепом почав стихати шум і гаснути полум'я, помалу повернувся до розуму.

Я все передумував з початку. Поволі погодився, що часами найближчі люди коштом чужого життя можуть рятувати своє... можуть один одного продавати, душити, вбивати... і що це не почалося з мене і не на мені кінчиться... Що світ не такий уже порожній і чорний, як це здавалося мені в хвилини розпуки, а що в ньому живуть і люди і недолюдки — носії добра і зла, які змагаються між собою відтоді, як засвітилося сонце. Я навіть наперекір дійсності почав думати, що ці носії зла й добра тепер змагаються за мене. Перші хочуть мене вихопити й утоптати в землю, другі не віддають. Але що в Ялті добро поступилося пе-

ред злом, надо мною на волоску висіла сокира. Якщо Зінько викраде в готелі мої справжні документи, де в одному зазначено, що я громадянин Советчини, то за диявольською ялтинською угодою мене носії зла потягнуть у пекло, яке вони звать “родіною”...

Усі мої думки скупчилися навколо питання: чи вдасться Зінькові це зробити, а чи приятелі, помітивши моє таємниче зникнення, запобіжать своєчасно моему смертельному лихові.

Я весь поринув у ці роздуми... Це ж була така проста справа: лише підняти валізку й віднести до іншої кімнати. Хоч би до Мирона Левицького, або до Гаврилюка. Тоді я визволюсь від муки... тоді життя мое врятоване...

Я знову ходив по камері. Мені мерещилося, що Паздрій, дізнавшись про мою долю, тихо й скрадливо виносить мою валізку з кімнати. Та в коридорі раптом її вихоплює Зінько і стрімголов біжить униз. Перед виходом на нього кидається Гаврилюк, але в цю мить якась людоподібна тінь хапає валізку й відносить до авта... Мене здушує густа й холодна темрява. В цій темряві раптом виростає пегамський барак і в ньому з'являється повне жаху Вірине обличчя: “Бережіться наших людей! Знаєте, які тепер люди!... З її очей течуть сльози... струмки... ціла ріка... і ця бурхлива ріка несе її з собою... Шалені хвилі клекочуть, піднімаються, кам'яніють і раптом перетворюються в гори. З-поміж гір сміються Гевкові очі: “Я вам казав дивитися в прокляту дійсність обома очима...” Його затулює блідий Ласовський: “Ми переживаємо найганебніший час в історії!...” Гори з тріском розвалюються і з руїн котяться скорбні слова Віри Левицької:

“Не виходьте! Підійдуть авта й ви залишитесь.” Йі слова заглушує голос Блавацького: “Я вам не радив виходити...” Раптом запалюються всі блискавки і серед інсбруцьких руїн я бачу кислу міну на рум'яному обличчі Н.: “Прикро,” каже він, “але я ніяк не міг вас узяти до Брегенцу...” З моїх грудей виривається стогін: “Міг!!! Але ти тоді забув Бога...”

З мого чола котився градом піт. Розбитий, знеможений, сів на землю й мелянхолійно похитувався. Раптом схопився й кинувся до дверей, щоб постукати й вимагати зустрічі з американським офіцером. Вимагати невідкладної розмови... Він мусить мене вислухати!... Але... як з ним говорити? Чи признатися йому, хто я, і розказати правду, чи грати далі свою незavidну роль? Я сів під дверима й задумався... Ні... Я мушу зачекати... принаймні до ранку. Може без мого домагання мене покличуть... а може вдасться передати через тюремного наглядача на волю листівку...

Я сперся головою на двері... У моїй хворобливій уяві з'являлися й зникали, як у калейдоскопі, знайомі постаті... Де тепер Паздрій? Левицька Віра? Блавацький? Що робить Миргородський? Ми ж ще вчора разом обідали... Чи чула щось про мене Надя Прокопова? А Гаврилюк... що завжди вдавав усезнаючого? Чи він помітив мою відсутність? А Мирон Левицький? Ні!... Він спокійно малює... Він не має мене навіть у згадці!... Він... Не лише він!... Усі мене забули... немов би мене не було на світі?...

Зі страшним болем скреготав зубами і стискав долонями скроні, під якими, здавалося, перевертався

мозок... Звідки ці люди можуть знати моє горе? Я ж зник таємниче. Ніхто не бачив, як мене арештували, виводили на вулицю, везли до тюрми... Я мушу дати лише звістку... одне слово... і вони все зроблять...

Я вийняв з шкарпетки нотатник з поезіями, написав на вирваному листку до Гаврилюка, де я просив у нього перенести мою валізу. Листа склав учетверо, написав адресу й почав нетерпеливо чекати тюремного наглядача. Коли він, нарешті, всунув крізь віконце мисочку зупи, я схвильовано сказав:

“Я знаходжуся в тяжкому становищі... в дуже тяжкому... Ви це знаєте... Передайте цього листа на волю... (австрієць глянув на мене зляканими очима й відступив). Не відмовляйтеся! Ви знаєте, що таке життя?... Тепер воно в ваших руках... Ви можете стати моїм спасителем, але також і моїм убивцею. Вибирайте... (Австрієць по короткій надумі простягнув до мене руку.) Передайте до “Шпекбахера”. Ви будете чисті, а крім того мої друзі вам заплатять...”

Коли за листом зачинилось віконце, я легко зітхнув. Так легко, немов би опинився у своїй кімнаті, звідки міг щохвилини вийти на вулицю.

Я став поправляти сорочку, що під час маріння висунулася зі штанів, і прасувати долонею піджак. Засунувши руку в кишеню, намацав там тютюн і згадав, що за увесь час у в'язниці не викуривав цигарки. З замилюванням затягнувшись димом, думав: тепер десь уже по п'ятій. Сонце хилиться до гір і перехожі насолоджуються гірською прохолодою... У юрбу перехожих врізується довгов'язий австрієць, поспішаючи з моїм листом до “Шпекбахера”. Ось він віддає, і

“Шпекбахер” наповнюється гамором і метушнею. Мої друзі й знайомі з переляканими обличчями біжать шумливими вулицями до українського комітету, до будинків американської військової влади й поліції. Там, там і там наполегливо вимагають випустити мене з в'язниці на волю. До мене немов би долітають їхні рішучі голоси... тверді кроки. Ці кроки щохвилини міцнішають... наповнюють тюремний коридор... Ось неначе вже у дверях скрегоче ключ... Я витрушую з голови чад нікотину і вривуюся очима у двері... Двері з тяжким стогоном відчиняються... Знову маріння?! — скрикую я і до тяжкого болю щіпаю себе. Ні, ні, ні! Мене свердлить хижою азійською посмішкою Дадашев. У напівтемряві коридору стоїть у лапатах царських пагонах похмурий низькочолий старший лейтенант.

Я з чорною ненавистю міряю їх, потім різко обертаюся і лягаю на сінник.

“Як ви відчуваєте себе, господин українець?” ї Дадашев заходить до камери.

“Краще за всіх, пане енкаведисте,” відповідаю я кудись до стелі.

Він задушливо регоче.

“Говоріть по-російському. Ви ж розумієте російську мову.”

“Гаразд,” відповідаю я, намагаючись утримати спокій. “Але з чийого наказу ви полюєте за українцями — Москви чи України?”

“Советської України.”

“То якого біса морочите мені голову?! Говоріть зі мною мовою народу, що нібито прислав вас сюди — мого народу.”

Він люто блискає очима.

“На теми лінгвістики ми поговоримо десь інде. Я хочу знати ваше прізвище.”

Я мовчу.

“Ну, кажіть! Чого заткали рота?!”

Я далі мовчу.

“Ми маємо про вас усе!” і він ляскає долонею по своїй кишені.

“Брешете!”

“Добре! Ви признаєтеся, коли ми вас потягнемо за язика.”

Мене запалює гнів.

“Зачиніть за собою двері! Ну! Чого повітріщали балухи?”

Дадашев поволі переступив поріг, люто грюкнувши дверима.

Я з хвилину не рухався: невже вони дістали мої документи? Ні! Коли б так, то показали б... Я радісно зітхнув, але ця радість відразу розвіялась... Я подумав про американців, що дали енкаведистам повну волю. Навіть дозволили вільно ходити по камерах і тероризувати в'язнів... Що вони собі думають, ці наївні люди, відкривши вхід інфекційним бацилям у найболючіше місце? Я вперше відчув, що болюю їхньою долею...

Цієї ночі я спав якихось дві години. У мене страшно пекло в очах і клекотіло в голові, немов би я лежав у гаражі, де було повно шуму й диму...

29. червня.

Уранці довгов'язий австрієць вивів мене до вми-
вальної. Там було кілька ув'язнених нацистів та
есесів*). Вони мені сказали, що їх посилають відбува-
ти кару у французькі шахти. Чи може хто мені повіри-
ти, з якою я заздрістю це слухав і з якою охотою по-
мінявся б своїм становищем з тими людьми, від яких
ще було чути запах невинної крові! Вони зацікавилися
моєю долею, і я розповів. Ну, і як? — чекали вони на
відповідь.

“Здається, що американці віддадуть мене енкаве-
дистам,” сказав я.

Вони насупилися. Один есесман твердо заявив:

“Цього не зроблять американці.”

“Чому ви так думаєте?”

“Це розійшлося б з міжнародним правом. Досі по-
літичних ворогів ненависним урядам не віддавали.
Тим паче не віддадуть вас, що боролися проти кому-
ністичної диктатури. Адже ми, німці, захопивши у
Франції еспанських утікачів, не віддали їх генера-
лові Франкові.”

Цей німецький есесман трохи розвіяв мої побою-
вання перед видачею. Я міркував: якщо так думає цей
упир, що для нього людське життя було дурничкою,
то американці мусять бути боги. Ця розмова зміцнила
мій дух, і я вирішив вимагати побачення з американ-
ським офіцером.

*) Гітлерівська гвардія.

Після сніданку я постукав у двері. Тиша... я по-
чав у двері бити кулаками. В коридорі почулися кроки
й незабаром відчинилося віконце.

“Чого ви бажаєте?” спитав довгов'язий австрієць.

“Хочу говорити з американським офіцером.”

“Зачекайте хвилину.”

Тяглися томливі хвилини: тюремний наглядач не
повертався. Я в чеканні пітнів. Потім схопився і став
бити у двері черевиками. Довгов'язий австрієць від-
чинив віконце й увічливо сказав, що американський
офіцер мене покличе.

“Коли?”

“Незабаром.”

“Я зараз вимагаю!”

“Добре.”

Він за хвилину повернувся і завів мене до неве-
личкої кімнати.

У цій кімнаті був лише стіл і два стільці. За столом
сидів американець середнього віку з блідим загостре-
ним, але шляхетним обличчям. Цього офіцера я ба-
чив уперше. Він глянув на мене проникливими очима
й показав на стілець. Я сів. Він ще раз допитливо змі-
ряв мене, немов би хотів побачити те, що було scho-
ване у глибинах моєї душі, і білою випещеною рукою
простягнув срібний портсигар з цигарками. Я закури-
в. У моїх грудях відразу згас жар, що запалився в дорозі
до цієї кімнати, де колихався знак терезів моєї долі.

“Я не міг відразу вас прийняти,” сказав він див-
ною слов'янською мішаниною. “Вибачте... я дуже за-
нятий... Чим можу вам служити?”

“Якою мовою дозволите мені висловитися?” спи-
тав я зовсім не так, як питають в'язні у в'язниці.

“Я знаю трохи по-сербському... Бачите,” почав він немов би оправдуватись, “моя рідня походила з Югославії і колись учила мене трохи по-своєму, трохи по-російському, але я вже майже забув... Говоріть по слов'янському, я вас зрозумію... Як ви сюди попали?”

Це несподіване питання збило мене з пантелику. Я вже наважився сказати правду, але прикусив язика, бо казати правду було ще рано.

“Як я сюди попав? Тяжко відповісти. Зайшов до готелю купити убрання й за це мене засунули большевики до вашої в'язниці.”

Офіцер дивно всміхнувся і з удаваним, а може й щирим сумом похитав головою.

“Зовсім не за це,” сказав він тихо. “Ви знаєте, за що вас арештували. Вас обвинувачують у зраді вашої батьківщини й вимагають вас видати. Що ви їм зробили? Говоріть відверто.”

У цьому становищі я мусів відкрити свої карти.

“Тоді будемо відверті, пане офіцере,” сказав я спокійно немов би був на диспуті, а не у в'язниці. “Мій фах — преса й література. Цими засобами я боровся з московськими комуністами за волю і правду свого народу, тому я не зрадник, а оборонець своєї батьківщини — України.”

“Дурниці,” перервав американець. “У кожній демократичній країні конституція дозволяє критикувати партії, уряди, їх ідеї, системи й від цього нікому нічого не загрожує. В Америці критикуйте партії чи уряд, хоч трісніть, і вас пальцем ніхто не зачепить. І це все, що ви зробили? І за це вони так наполегливо вимагають вас видати?”

Я відразу збагнув, що мій опонент зовсім необізнаний з советською дійсністю і що трудно мені буде з ним порозумітись. Він міряє Советчину американською міркою.

“Так,” сказав я, “бо про те, що ви вільно робите в Америці, в Советчині людина не сміє думати.”

“Чому? Адже ж у Советському Союзі також демократія.”

“Також... та не також,” сказав я з жалістю до цієї наївної людини. “Те, що в американській конституції розцвітає, те ненародженим посохло й зітліло в “золотій” сталінській, якою, до речі, так зачаровані розагітовані комуністами деякі американці... Я тепер, пане офіцере, далекий від агітації. Якщо ви, висловлюючи оці погляди, зо мною не жартуєте, то незадовго самі переконаєтесь у своїй фатальній помилці. Усвідомлюю, що на цьому відтинку часу, хоч як мені не прикро, моя карта бита... Тому я вам навстіж відкриваю свою душу. Хочете правди?”

На його оживленому обличчі заблищали очі.

“Продовжуйте...”

“Гаразд,” сказав я. “Вам, людині, що знає Советчину лише з советської пропаганди, тяжко буде мені повірити. Я вас розумію, бо те, що для стероризованих підсоветських людей є звичайною повсякденністю, у вас, американців, що будете життя на християнських засадах, це не вкладається в жадні рамки реальности. Але це мене не бентежить! Ви повірите мені згодом... повірите, коли більш-менш зіткнетеся з ними. Коли вони наступлять вам на п'яти... Коли вони вашу Америку начинять комуністичною ідеологією, шпигунами, різними друзями американської й советської культу-

ри, що їх ми називаємо п'ятима колонами... Коли назвуть вас імперіялістами й фашистами і з вовчим виттям і барабаним гуркотом під претекстом рятування світу від уявної американської агресії почнуть зі своєї половини Європи, яку ви їм так щедро подарували, здійснювати свою червону імперіялістичну політику — політику комунізування, тобто обмосковлювання, спочатку всієї Європи, Азії... а потім вашої довірливої Америки... Тоді ви згадуватимете і, навіть, часто згадуватимете цю маленьку українську людину, що з нею, як зі своїм ворогом — бо я є ворог вашого союзника — говорили в інсбруцькій в'язниці..."

Я зупинився, щоб передихнути і скупчити свої думки. Американець, напівсонно потягуючи цигарку, дивився на мене поглядом людини, що слухає цікаву, але наскрізь фантастичну казку.

"Не старайтеся мені повірити," сказав я, "бо ви попри своє бажання цього тепер не зробите. Якщо у вас вистачить терпеливості вислухати до кінця мої слова, що за їх правдивість я можу кожної хвилини відповісти головою, то я з вдячністю буду продовжувати."

Він згідливо хитнув головою.

Я намагався вкласти найбільший зміст у найстилішу форму. Розповів йому про державно-політичний устрій Советчини, про основні тези комуністичної доктрини, яка йде разом з московським великодержавним шовінізмом; про національну московсько-комуністичну політику, про манію московського месіянства та про всесильну таємну поліцію — ЧК, ГПУ і НКВД, що здійснює політику московсько-комуністичної диктатури шляхом найжахливішого терору, штуч-

них голодів, тюрем, концтраків, масового винищення "контрреволюційних" націй, а особливо української, що є в цій невгнутій боротьбі заборолом волі. В кінці я порівняв на прикладах сталінську Советчину з гітлерівською Німеччиною, відзначивши, що комуністичний режим ще потворніший від націонал-соціалістичного, бо Гітлер був лише невдалим учнем Сталіна.

"Я боровся, як і весь мій нарід, на два фронти," сказав я, підбиваючи підсумки. "Легально проти комуністичної Московії й підпільно проти націонал-соціалістичної Німеччини. В обох "визволителів" гнів у тюрмах, терпів дикі тортури й з хвилини на хвилину чекав пострілу в потилицю. Наприкінці дев'ятого сорок четвертого року, коли під вашими ударами — підкреслюю: під вашими! — бо ви своєю одинадцяти-мільярдною позикою витягли Московію з могили, — конала Німеччина, я був певен, що ви одним замахом знищите Советчину. Але, на жаль, сталось протилежно... і ми, українці, що перші на життя і смерть пішли в боротьбу з душителями свободи народів і людини і з вами хотіли цю боротьбу закінчити, названі тепер зрадниками батьківщини, ворогами демократії й людського поступу... Ось як і чому я попав до третьої в'язниці... вже вашої."

Я дивився на американця, намагаючись помітити поблиски гніву або обурення, викликаних моєю "сповіддю", але в нього в очах нічого не було, крім жалю до моєї особи. Страшна правда не зворушила в його уяві жадного коліщатка і проплила крізь його вуха фантастичною казкою. Цьому, безперечно, він був не

винен. Тому я вважав за зайве говорити з ним про большевицький терор на американській окупаційній зоні і про енкаведистську роботу в американській воєнній поліції.

Він, тимчасом, зосереджено щось думав.

“Ваша справа досить заплутана,” зауважив він. “Росіяни хочуть вас відвезти до Лінцу — до штабу російської армії. Але вони не мають чим встановити вашої особи.”

“А якщо в них такі документи будуть?” Я пильно глянув йому в вічі.

“Я не знаю... на жаль, ми зв’язані ялтинською угодою — віддавати советських громадян Советському Союзові. Але вам, польському громадянинуві, це не загрожує... Маєте ще щось до мене?”

“Якщо вам не завдасть турбот, зведіть мене з польським офіцером.”

“Це я вам, звичайно, зроблю,” закінчив американець.

Коли я знову опинився в камері, я подумав, що дала мені ця розмова? Я нічого не просив в американця, а він нічого не обіцяв мені. Моє становище не зрушилось із точки замерзання. Термометр моєї долі заляжав далі від валізки... Я змусив себе повірити, що її завчасу сховають мої друзі, в яких ще не встиг захопонати підпільний нюх. Але в мені з’явилися інші сумніви. Енкаведисти, спираючись на ялтинську угоду, з азійським підступом пролазили в кожну шпарину. Вони могли заінсценізувати зо мною якусь очну ставку і без формального встановлення моєї особи витягнути мене з тюрми. Тому мій порятунок великою мірою за-

ляжав від найшвидшого побачення з польським офіцером. Я лише хотів перейти з советської листи на польську, а далі... далі можна було б щось видумати... Я нетерпеливо чекав на польського офіцера, і він ввійшов до камери раніше, ніж я сподівався.

Цей молодий франтоватий юнак з польським орлом на пілотці був в американському однострої. Він тримав у руці наповнену течку. Глянувши на неї, я жахнувся. Це була моя течка... Але як вона попала з готелю до нього? У мене відразу виникло кілька здогадів... Я за все чіплявся, лише б відкинути, що вона перейшла до нього через большевицькі руки.

Він увічливо зо мною привітався.

“Ваше прізвище Олександр Гаєвич?” спитав він, дивлячись мені просто в вічі.

Я відповів, що так. Він відразу почав по суті.

“Мій дорогий.” Він говорив щиро і відразу викликав до себе довір’я. “Я знаю, що ви не польський громадянин, але мій християнський обов’язок наказує мені допомогти вам у тяжкій біді. Я все зробив, що міг... Прикро, але мої заходи пішли марно. День раніше, — я вас вирвав би до польського табору. А тепер... большевики вже мають ваші документи. Дуже прикро, але я перед большевицькою таємною поліцією безсилий...”

Я сприйняв ці слова надивовижу спокійно.

“Дякую, пане офіцере, за добру волю...”

Він поставив на столик течку й винувато опустил голову.

“Прошу вибрати харчі.”

Я з мертвою байдужістю висипав усе з течки на столик. Харчі й тютюн, що я їх приготував у дорогу,

за винятком кількох пачок цигарок, були незаймані. Віддаючи офіцерові течку, я навіть не спитав у нього, де він її взяв. Усе було ясно. Вона попала до енкаведистів разом з валізою й документами...

Коли польський офіцер вийшов, я немов би по-ринув у тяжкий сон. Я був зовсім порожній: передо мною всі шляхи були відтяті, всі виходи були засунені. Хіба ще міг розраховувати на чудо, але тут, у цій в'язниці, одна згадка про це викликала в мене кривий усміх. Як кожний смертник, я все ж таки ще нащупував потаємні стежки до рятунку... У порожнечі мізку ненароком наткнувся на нитку очайдушного експерименту, що його я міг здійснити під час церемонії видачі... Але наперекір моему твердому переконанню, я ніяк не хотів повірити, що американці мене видадуть...

Це переконання ще більш зросло і зміцніло, коли впродовж дня ніхто до мене не заходив. Я став припускати, що десь опівдні за мене точився великий бій і що в ньому американці мене відстояли. Тепер, у напливаючий вечір, що скоро згустішає, мене американці несподівано викличуть, посадять в авто й відвезуть у безпечне місце. Ця зефірна мрія піддала мені енергії. Незабаром я себе переконав, що це не мрія, а дійсність, і почав наслухувати. Справді, в коридорі розляглися якісь кроки. Раптом у камері спалахнуло світло й тяжко закрипіли двері.

“Як ви себе почуваете, господин українець?” почув я знайомий голос.

У першу хвилину я подумав, що знаходжуся в енкаведистському підвалі, і підсвідомо зрісся з ліжком.

Коли Дадашев переступив поріг, я побачив у нього за плечима незмінного низькочолого супутника.

Я зібрав усі сили, щоб не вибухнути.

“Препаскудненько?” зухвало продовжував Дадашев. “А ми, — як геркулеси. Ваші документи в моїй кишені... Що ви на це, господин українець? Може тепер признаєтесь?! Ну... сволоч!”

У почутті безсилля я схопив хліб і шпурнув в енкаведиста, видувивши з себе страшний крик, що з'являється в кошмарному сні:

“Заберіть енкаведистів!... Заберіть енкаведистів!...”

Щось холодне обплело й здушило мені горло... Щось гостре врізалось під коліна... Передо мною захитався світ... і я виразно відчув, як сунуся на підлогу...

Коли я розплющив очі, біля мене метушилося кілька сірих людей з тюремної сторожі. Я відразу згадав усе... і мені стало соромно... Соромно своєї хвилинної кволости... Я сказав сторожі залишити мене в спокої.

У камері всю ніч світилося світло. Спочатку я думав, що сторожа забула погасити. Але коли раз-раз тюремний наглядач по-котячому підкрадався до дверей і зазірав у віконце, я відразу здогадався, що за мною стежать, щоб не допустити мене до самогубства.

Ці таємні відвідини продовжувалися добрих дві години. Потім наглядачі дали мені спокій, але світла не згасили. Я злісно всміхнувся. Вкорочувати собі життя я тоді не думав, відклавши цю брудну справу до часу, коли стрінуся віч-на-віч з конечністю. Для цієї

брудної справи я мав у годинниковій кишенці два леза й міцні на черевиках шнурівки...

У завороженій тиші я відчував, як дужче й дужче огортає мене депресія. В мені не з'являлося жадної думки, немов би з голови випарував мозок... немов би я зовсім не мав голови. Та, зрештою, я й не намагався думати. Навіщо? Я ждав лише розв'язки.

Витягнувшись, я відчув під шкарпеткою книжечку. Це був нотатник з моїми найновішими поезіями. У тюремній вакханалії я зовсім забув про те, у що з такою святістю вливав кровинку по кровинці...

Я витяг нотатник і зі смутком став його перегортати. Скільки в цих поезіях було моєї душі, снаги, терпіння? Одна думка, що завтра чи післязавтра у них бабратиметься диявол, викликала в мені жах. Вони мусять згинуть... чистими згинуть! У запалі повиривав листки, склав на купку й підпалив... Я довго дивився на попіл... потім ретельно зібрав на долоню й висипав у матрац...

Я не міг заснути: мене душила страшна тиша. Здавалося, що хтось причаївся за дверима й підслухує, коли я засну, щоб схопити мене сонного. Я вперто борюся зі сном і час-від-часу схиляв голову лише на те, щоб відразу її підняти...

IV

30. червня.

Уранці довгов'язий австрієць випустив мене до вмивальні й приглядався до мене, немов би вперше бачив людину. Я хотів у нього спитати про долю мого листа, але він від мене відвернувся. Потім з умивальні,

як сновида, сунув по моїх п'ятах до камери й, зачинивши двері, спробував, чи добре пристали. Мене стерегли як жахливого розбійника, що мав на своєму сумлінні сотні людей...

Увесь день я мав спокій. Тільки довгов'язий австрієць у визначеній порі всовував крізь віконце зупу й поспішно зачиняв його, немов би я був прокажений. Заходи остороги й ігнорування моєї особи впевнили мене, що моя справа вирішена й тепер чекає своєї розв'язки. А що розв'язка наступить скоро, це я вірив як два на два — чотири, бо большевики завжди кували залізо гаряче. Тому я зі скреготом душі погодився зі своєю долею й мізкував над вислідом мого одчайдушного експерименту, що його я мав здійснити між кам'яними мурами...

Увесь день я не доторкався устами до їжі. Не міг фізично її прийняти й не хотів збільшувати раціону для хробаків, бо так чи інак — я мусів їх погодувати. По здійсненні експерименту — раптово, по провалі — пізніше. Але в першому випадку я, звичайно, погодував би хробаків з моральним задоволенням...

Відгадуючи вислід, я жадібно курих. Цигарку за цигаркою. За одним замахом викурих пів пачки тютюну й не зауважив, як вийшли сірники. Коли припалена останнім сірником цигарка згасла, я лише тоді відчув свою трагедію. Що це справді була трагедія, можуть ствердити всі смертники, що чудом лишилися живими.

У моєму становищі бідний смертник почуває себе дуже нещасливо. В нього починає ссати під грудьми... Ні! — під усією шкірою... З рота котиться

слина, а в голові висихають думи, крім думки про цигарку. Наступає хвилина, коли смертник нічого не хоче... нічого! — лише затягнутися тютюновим димом.

У перші хвилини я похапливо оглянув кишені, ліжко й підлогу в пошуках хоч би зломаного сірника. Але всі пошуки були марні. Мене охопив дикий жах... Я застогнав і ще раз узявся перешукувати, думаючи, якщо не знайду, — буду бити в двері... Бити й кричати до смерти... Нехай дадуть мені сірник! В останні години кожний смертник має право на цигарку. Це право він використовував у найчорніші дні морального падіння людей, а я ж, як-не-як — був в американській в'язниці...

Коли з неважкою рішучістю був готовий виконати свій задум, раптом почув далекий стукіт. Я з затаєним подихом глянув на двері. Але цей стукіт лунав десь за стіною. Дрібний стукіт, немов би десь далеко хтось вистукував на телеграфному апараті. Я відразу збагнув, у чому річ, і притулив вухо до стіни.

Зо мною пробував говорити в'язничною мовою якийсь невідомий в'язень з сусідньої камери. Я зрадів. Але, володіючи трохи в'язничною мовою, яку вивчав у в'язницях, цієї не міг зрозуміти. Зрештою, коли б навіть зрозумів, то це мені нічого не допомогло б, бо нас ділили грубі стіни. З тяжким розчаруванням я схилив голову...

Тимчасом невідомий в'язень замовк, не доставши моєї відповіді. Коли я вже хотів здійснити попередній свій задум, до мого вуха дійшло тихе дзвеніння горішньої шибки. Я підвів голову. Ця шибка була майже під стелею. Щоб до неї дістатися, треба було мати акроба-

тичні здібності. Але в моїй ситуації в людину з якогось таємного джерела вливалась сила й спритність. Тому я незабаром опинився вгорі — на віконному виступі. По відчиненій шибці раз-по-раз ударяв збитий шматочок паперу на ниточці. Я почав ловити цю грудочку. Це було казково-томливе полювання. Я ввесь спітнів, але по довгих муках дістав перемогу.

У розгорненому папері сусід-німець просив у мене тютюну. Я опинився на сьомому небі... Хотів уже скочити, щоб виконати його прохання, але раптом обдумався. Навіщо німцеві, що заспокоїть свою потребу, висилати сірники? Тому я написав на звороті, щоб він спочатку передав мені кілька сірників. Десь за годину я тримав у руці точно десять сірників, мабуть відрахованих тремтливою рукою. О, я добре знав німців! Але я хотів йому довести, що він мав надивовижну щедрого сусіда, і вислав з на десять цигарок тютюну. Ця контрабандистська праця відбувалася зо дві години. Я був украй виснажений, але на душі відразу полегшало і зникла паскудна ферментація слини...

Мої згаслі думи знову спалахнули й потекли новим річищем. Я думав про вічну боротьбу України з Московією за своє суверенне життя, про численні еміграції, про присвоєння українцям-емігрантам, що боролися за волю України, білими й червоними московськими царями назви злочинців, зрадників, бандитів, а звідси — звіряче полювання за ними в Європі. Одне і те ж — від білого Петра Романова до червоного Йосифа Джугашвілі. Ніякої зміни. Хіба, що в модерному двадцятому віці ще більш змодернізувалася

кровоненаситна лють московського деспотизму, дійшовши до своєї кульмінаційної точки...

Для обох азійських деспотів — Петра і Йосифа український гетьман Іван Мазепа був і є зрадник, воєнний злочинець і ворог народу... Бо він посмів ("як він посмів?") виривати з московських пазурів Україну й відновлювати для тисячолітньої нації вільне державно-політичне життя. Здійснювати лише те, що вже мали сусідні західні держави! Що він це здійснював зі шведами? Ну й що ж! Коли б тоді були підпали йому під руки інші вороги Московії — скажімо французи, англійці, німці чи турки або татари, то він пішов би з ними, бо в боротьбі з ворогом усі добрі союзники, за винятком тих, що в рядах союзників ідуть з юдиним московським наміром.

У наші часи в боротьбі з Московією ми розраховували на німців. Коли б міцним антисоветським сулідом були не німці, а ті ж шведи, французи, англійці або турки чи татари, ми б охоче пішли з ними, бо вони проти Московії, а звідси, — вони наші природні союзники. Але коли німці прийшли в Україну з московським наміром, ми відразу повернули проти них зброю, шукаючи інших союзників, байдуже яких — лише б спрямованих проти москалів і німців. Не знайшовши їх, ми, як мазепинці, розсипалися по білому світі й опинилися в подібному з ними становищі...

V

1. липня.

Після міцного напівмертвого сну я прокинувся зовсім спокійний. Усе, що було, — сталося, усе, що

буде — станеться. А що саме станеться, — я це знав, як число свого дня народження...

Цього ранку мене вивели до вмивальні самого. Вивели як міжнародного генгстера, що ходив по коліна в людській крові. Але це лише викликало в мене саркастичну посмішку. Як-не-як, а товариш Джан чудово служив московській матушці. Я навіть, признатися, вперше сьогодні в цьому чистилищі поснідав з апетитом: те, що має тут статися, хай станеться... а ні, то вони не завезуть мене далеко...

Десь о десятій-одинадцятій годині зовсім неждано-негадано ввійшли до "чистилища" два американські офіцери. Той, що я в нього був на "сповіді", та ще якийсь, до якого в мене не було охоти приглядатися. Спитали, як я себе почуваю. Я відповів, що паном, бо маю багато слуг, які про мене добре дбають. Вони сумно всміхнулися і тихо вийшли. Я збагнув, що переходитиму з рук до рук сьогодні й що вони перед цією звірячою акцією безсилі, як на війні діти. А що вони мали трохи людського в грудях, і це — людське, видно, напинало їм жили, то вони прийшли до мене мовчки це показати.

Як би не було, а я відразу всунув у кишені тютюн, масло, сир, дві пампушечки й томливо став чекати того, чого ще вчора не міг умістити в жадній клітині свого мізку. Це очікування наганяло на мене таку нудьгу, немов би я сидів коло покійника. Мої м'язи по триденному здушенні хотіли відпружитися, хотіли праці. Я мимоволі підвівся і, ставши очима до горішньої шибки, почав робити фізичні вправи.

Це була неділя, і цей святий день Творець обдарував небувалою погодою в Тиролі. Я видряпався на підвіконня і глянув на небо. Воно було ніжне, чисте, незаймане... Я не бачив сонця, але крізь шибку лилося стільки ясного світла, що, здавалося, воно освітлювало лише колись вимріяний, а тепер проклятий Інсбрук. Але після однієї думки, що Творець у мій судний день обдарував мене такою чудесною симфонією світла, я простив цьому згубному гірському місту. Я без радості радів: у моєму серці горів огонь, мої м'язи набухали, кличучи мене до боротьби...

Щоднини наглядачі розносили обід о дванадцятій годині. Це супроводилося човганням, стукотом і шумом. Я й тепер чув цю тяжку тюремну музику. Але сьогодні вона не ввірвалася крізь віконце до моєї камери (навіщо їжа вмираючому) і я збагнув, що час мій відбив дванадцятку. Справді, незабаром заскреготав у дверях ключ і передо мною виріс довгов'язий австрієць.

“Збирайте свої речі...” сказав він, дивлячись мені не в очі, а чомусь у живіт.

“Я готовий,” відповів я спокійно.

“А це?...” і він показав на хліб і на кілька пампушечок на столику...

“З'їжте за моє здоров'я.”

Тюремний наглядач зніяковів, але готська зажерливість перемогла, і він зробив те, що, мабуть, часто робив при такій нагоді. Коли він зачиняв двері, я спитав у нього про долю свого листа.

Він мовчав.

“Скажіть відверто,” тягнув я його за язика, бо мав дві-три секунди, що скоро могли скінчитися. “Чи

ви передали чи не передали, вам однаково нічого не буде.”

“Ні,” сказав він глухо.

“?”

“Він вам не допоміг би, а мені лише нашкодив би. З-за такої дурниці я міг би втратити службу.”

Я в'їдливо засміявся.

“Чому він мені не допоміг би?”

“Тому!” і він вишкірив до мене зуби. “Тому, що ви злочинець... Тому, що ви зрадник...”

Цей фінал зовсім не розчарував мене й не зіпсував мені настрою. Я знав, що австрійці кон'юктурні люди. Ще більш — тирольці. В Тиролі процентово до населення було більше нацистів, есесів і гестапівців, як у Берліні. З приходом іншої кон'юктури тирольці щедро відчинили гори для комуністичного вітру й “почервоніли”, як у липні помідори. Я з огидою відвернувся від довгов'язого й енергійно попрямував назустріч своїй долі.

У поліційному бюро було повно людей. Скоріше — це були силуети, що бовваніли в тумані цигаркового диму, немов би тут кілька хвилин тому вибухла граната. Я різко зупинився й застиг, як перед прірвою. Потім до мене раптом приплила чортяча сміливість, що, здебільшого, опановує того, хто знає свій вирок. Я зухвало сперся на одвірок і спокійно розглядав високоставлену, але жалюгідну юрбу, що збіглася в святу неділю вирішувати незвичайну справу звичайної підсоветської людини.

У цій кам'яній коробці були три американські офіцери й четвертий товариш Джан. Тоді, як американ-

ські офіцери задумливо покурювали, товариш Джан шепотів з енкаведистом у чорній шкіряній куртці. Цього типа я ще не бачив. Пізніше дізнався, що це був лєнінградський чекіст. Цей пампуховатий, чистої води москаль, на вигляд двадцяти семи або восьми років мав рангу советського капітана. Він відрізнявся від майора Дадашева й низькочолого лєйтєнанта тим, що володів англійською мовою, яку, мабуть, вивчив під час війни на спеціальних енкаведистських курсах. З вхідних дверей вліпилася в мене садистичними очима якась псковська чи рязанська “рожа”*). Цей букет доповнювали два австрійці — тюремний реєстратор та довгов'язий наглядч, що привів мене сюди. Усі погляди були звернені на американського майора, молодого, смаглявого з сумними чорними очима.

Процедура передачі з рук у руки була зворотньою до мого передбачення й зовсім не носила офіційного характеру. Мене вирішили американці збути шляхом обману, щоб не викликати під час акції драматичної сцени. Тому американський майор чємно, але схвильовано, сказав по-польському, що мене сьогодні відтранспортують на інше місце.

Я прикинувся незнайком, щоб трохи побавитися.

“Саме куди?” спитав я.

“Про це довідаєтесь на місці,” відповів американець. “Ви...”

Я не дав йому договорити.

“Мене повезуть американці? На американській машині?”

*) Нахабне обличчя.

Він зніяковів. На нього дикими поглядами дивилися енкаведисти...

“Так,” відповів він нерішуче. “Ви будете на американській зоні серед американців.”

Я знав, що своїм протестом нічого не зміню, але з насолодою бавився далі.

“Я їду лише з американцями на американському авті. Я не советський громадянин, советчиків не визнаю і з ними не поїду!”

До мене підскачів Дадашев і підсунув мені під ніс задалегідь приготовлений мій чужинецький паспорт.

“Не играйте в кошки-мышки*!) Тут стоїть, що ви громадянин Советського Союзу.”

“Брєхня! Німці так само, як і ви, національність утотожнювали з державною приналежністю й усіх українців писали советськими громадянами. Я ніколи не був вашим громадянином, а тому дякую за великодушну опіку.”

Американський майор благально глянув на мене і промовив майже пошепки:

“Ви мусите їхати... Розумієте?... Ідіть, ідіть до авта...”

Ці слова немов би стали покликом для енкаведистів. Вони з вигуками кинулись до мене, скрутили мені назад руки й потягли на тюремний двір. Товариш Джан відчинив кабінку і став збоку.

Я з великим зусиллям обернув назад голову: біля тюремної стіни стояли зблідлі й розгублені американські офіцери. Ця дика акція струсила їх до глибини

*) Не бавтесь в ката й миші.

душі, вони хотіли якнайшвидше від неї звільнитись, але не могли зважитися.

Розраховуючи секунди, я відчув, що настав момент для здійснення мого очайдушного експерименту. Я напружив усі сили, шарпнувся й вислизнув, як в'юн. Поки енкаведисти опам'яталися, я стояв під муром напроти американців, притиснувшись до стіни, немов би хотів живим у неї влізти.

“Я не поїду з вампірами!” викрикнув я до американців. “Стріляйте мене тут! Стріляйте ви... Не лякайтеся...”

Обидва табори завмерли. Я відчував, що серед енкаведистської зграї кожна секунда була наповнена вибуховим матеріалом... і після маленької іскринки могла вибухнути.

“Я не маю часу!” кричав я на весь двір. “Стріляйте! Рятуйте від глуму й зневаги, або я зараз розіб'ю собі голову...”

У мене з очей покотилися сльози: я щиро просив смерті, як часом просять смертники пощади. Американський майор дивився на мене жахливими очима. Потім смикнув головою, немов би хтось його вдарив по тім'ї, зі стогоном обернувся й зів'яло попрямував вздовж двору. За ним пішли його колеги. Коли я з прокляттям відпроваджував їх своїми очима, до мене, як вихор, підскочив товариш Джан. Викидаючи з себе незрозумілі, але повні люті слова, він так боляче скрутив мені назад руку, що в мене в очах засвітилася блискавиця. Йому допоміг ленінградський чекіст і псковський пролетарій з садистичними очима. Перший немов би кліщами схопив мене за другу руку нижче ліктя, а пролетарій за голову, зігнувши й усунувши

її між своєї коліна. Товариш Джан, рикаючи під моїми вухами, надягнув мені на руки кайдани.

Коли я закований випростався, то побачив перед собою Дадашева.

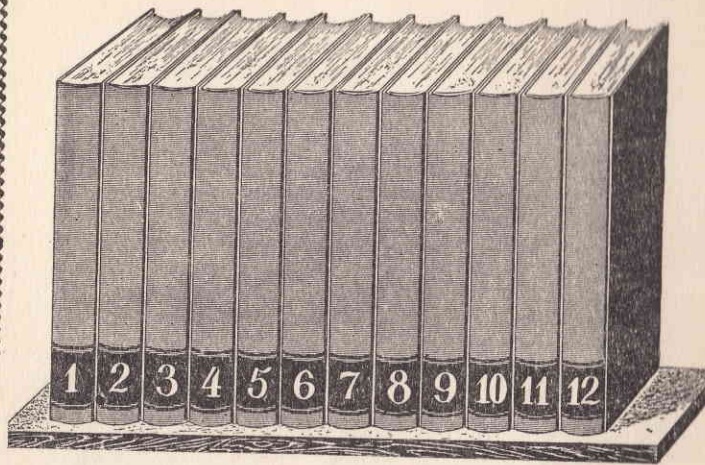
“Герой!” кинув він мені зневажливо просто в обличчя.” Побачимо, якого ви гратимете героя на советській окупаційній зоні...”

Наді мною ласкаво світило золоте сонце, згущалося синє небо, і в цій синьо-золотій величі співали птахи божественні пісні Творцеві чудової землі з двоногими кровоненаситними звірями...

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ КНИГИ.

Авгсбург-Лондон, 1948-1949.

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

Упродовж року буде надруковано 8 до 12 книжок, (залежно від об'єму книжки), — разом 1680 сторін друку.

Передплата на рік: у Канаді й ЗДА \$9.50, в Англії й Австралії £3-10-0, у всіх інших країнах \$10.00.

У книгарським продажі поодинокі випуски будуть коштувати від \$1.00 до \$2.00.

При передплаті наші книжки майже на половину дешевші. Передплачуйте самі й заохочуйте своїх приятелів та знайомих до передплати.

Адреса Клубу:

**UKRAINIAN BOOK CLUB,
834½ Main Street,
Winnipeg, Man., Canada.**

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

ОЛ. ГАЙ-ГОЛОВКО • ПОЕДИНОК С ДИЯВОЛОМ

—